

מעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בעיצוב והשפעה על יחסי החוץ

סנא כנאנה

מרץ 2018

מעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בעיצוב והשפעה על יחסי החוץ

סנא כנאנה*

מרץ 2018

א. מבוא

בעידן של מהפכת המידע והתפתחויות בזירה הדיפלומטית העולמית, יחסי החוץ אינם נחלתם הבלעדית של דיפלומטים וגורמים ממשלתיים רשמיים.¹ לצד שגרירויות ונציגויות ממשלה רשמיות פועלים גם פעילי חברה אזרחית, פעילים חברתיים ופוליטיים וחברות עסקיות ויזמים, וכולם משפיעים על יחסי החוץ ועל מעמד המדינה בפוליטיקה הבינלאומית. בשנים האחרונות ניכר בעולם גידול במספר השחקנים המעורבים בזירת יחסי החוץ, וכך ראוי שיקרה גם בישראל. ראוי להרחיב את השיח הציבורי הישראלי בנושאי מדיניות-חוץ ולכלול בו קבוצות משפיעות נוספות, בראש ובראשונה ערבים פלסטינים אזרחי ישראל,² וכן נשים, חרדים, עולים חדשים ותושבי פריפריה. אומנם כמה מקבוצות אלו מוצאות את דרכן לפעול ולהשפיע בנושאים פנימיים במסגרת ארגוני החברה האזרחית או דרך פורומים בלתי-רשמיים אחרים, אך הן עדיין אינן מעורבות דיין בשיח הציבורי בתחום יחסי החוץ. הן אינן ממצות את הפוטנציאל הכפול הגלום בהשתתפותן – הפוטנציאל לשיפור מעמדן וקידום תביעותיהן וצורכיהן, והפוטנציאל עבור המדינה לשפר את עיצוב מדיניות-החוץ שלה ואת יישומה.

במסגרת פעילותו לעיצוב תפיסת מדיניות-חוץ חדשה לישראל, מקדם מכון מיתוים את העיקרון של מדיניות-חוץ מודרנית ומכלילה המתאימה לדיפלומטיה של המאה ה-21.³ לקידום עיקרון זה, נערכו בשנת 2014 שתי סדנאות ביוזמת עמותת יוזמות קרן אברהם ומכון מיתוים, בהן התקיים דיון על מעורבות המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בהיבטים רשמיים ובלתי-רשמיים של יחסי חוץ.⁴ הדיון בסדנאות העלה כי ייצוג של מיעוט זה בתפקידים המשפיעים על עיצוב מדיניות-החוץ של ישראל איננו הולם, הן בהיקפו והן במהותו. מסקנה זו חידדה את הצורך לבדוק בצורה מעמיקה כיצד תופסים הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל את מעורבותם או את היעדר מעורבותם בזירת יחסי החוץ.

במאמר זה אבדוק את היקף ואופי המעורבות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בתחום יחסי החוץ, את החסמים העומדים בפני מעורבות זו, ואת הדרכים להגברתה. לשם כך ערכתי 27 ראיונות עם ח"כים, נציגים רשמיים של הציבור הערבי הפלסטיני בישראל, מנהלי ארגונים ופעילי החברה האזרחית, חוקרים ומרצים

* סנא כנאנה היא חוקרת במיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית. היא בעלת תואר שני ביחסים בינלאומיים מהאוניברסיטה העברית בירושלים ובאסטרטגיה ודיפלומטיה בינלאומית מה-London School of Economics שבאנגליה. המחקר נכתב במסגרת פרויקט בשיתוף קרן פרידריך אברט.

¹ Andrew F. Cooper, Jorge Heine, and Ramesh Thakur, "Introduction: The Challenges of 21st-Century Diplomacy," in Andrew F. Cooper, Jorge Heine and Ramesh Thakur (Eds.), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, (Oxford: Oxford University Press, 2013).

² לאורך המחקר ובעת ביצוע הראיונות, מרואיינים שונים השתמשו בשמות שונים כדי לקרוא לאותה קבוצה שלה קראתי בשאלותיי "הפלסטינים אזרחי ישראל", השמות שעלו כללו: ערביי ישראל, הערבים אזרחי ישראל, ערביי הפנים, הפלסטינים של '48, הפלסטינים אזרחי ישראל, והמונח הכי מכליל שמצאתי לנכון להשתמש בו בעת כתיבת המחקר הוא זה שפרופ' ראסם ח'מאיסי השתמש בו ואשר כולל את כל מרכיבי הזהות של הקבוצה הנידונה "הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל". מגוון השמות השונים שאיתם תיארו המרואיינים את המיעוט הערבי בישראל מצביע על שאלות הזהות שמעסיקות קבוצה זו, אך במסגרת מחקר זה לא אדון בשיח הזהות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל.

³ "עקרונות מנחים לתפיסת מדיניות-חוץ חדשה לישראל", מיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, מרץ 2015.

⁴ בהמשך המחקר אתייחס למדיניות-החוץ הלא-רשמית שמתבטאת ביצירת קשרי חוץ באופן עצמאי ונפרד מאלו שנוצרים במסגרת מדיניות-החוץ הרשמית של הממשלה. לכן אשתמש במונחים קשרי חוץ או יחסי חוץ כדי לתאר את מעורבותם העצמאית-נפרדת של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בזירת החוץ, ובמונח מדיניות-חוץ רק אם הכוונה היא בבירור למדיניות-החוץ הרשמית של המדינה.

באקדמיה, עיתונאים, אומנים ואנשי תקשורת. רובם ככולם תמכו בטענה כי הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל נעדרים מהפעילות בזירת מדיניות-החוץ הרשמית והלא-רשמית של ישראל. כמו כן, הם הסבירו את חשיבות המעורבות, תיארו את סוג המעורבות הרצויה, ופירטו את החסמים שמונעים אותה ואת הגורמים שמדרבנים את המעורבות המוגבלת הקיימת בכל זאת.

חשוב לציין כי המרואיינים הביעו את דעותיהם האישיות ולא את עמדות הארגונים או המוסדות שבהם הם פעילים. מחקר מקביל שערכה ענבל בן-עזר ואשר התמקד בחברה האזרחית ובמעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל באקטיביזם ב"מחנה השלום"⁵ בישראל, מציג את הזווית היהודית-ישראלית ומשלים את הזווית הפלסטינית-ישראלית שאני מציגה במאמר זה.

כיום, יש פעילות ענפה של הח"כים הערבים הפלסטינים, של ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל ושל ארגוני חברה אזרחית במגוון סוגיות וזירות, בעיקר בנושאים אזרחיים פנימיים, ובהם שוויון זכויות, שוויון הזדמנויות ושילוב ערבים פלסטינים אזרחי ישראל בתעסוקה. אפשר להניח כי פעילות זו מניבה תועלת רבה ויוצרת שינוי מוחשי במציאות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל. אך לא כך הדבר. בקרב האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל רווחת ההרגשה כי הם נטולי השפעה על הסוגיות החשובות להם וכי כל הפעילויות שנעשות ושבהן הם מעורבים אינן מתגבשות לכדי עוצמה ממשית. חוסר שביעות הרצון ממידת ההשפעה על סוגיות פנים חשובות גורם להדרת רגליהם של האזרחים הערבים הפלסטינים מתחום מדיניות-החוץ ועוצר מבעדם מלחשוב על מעורבות והשתלבות בו. לשם הבניית סדר מסוים בנושא שטרם נחקר בהרחבה, ובהתאם לקולות שעלו בשתי הסדנאות שהתקיימו בנצרת בשנת 2014, המחקר מתמקד בשלושה תחומים עיקריים ביחסי החוץ: קידום המעמד של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל באמצעות בנאום קולו ועיסוק בכך כסוגיה נפרדת בזירה הבינלאומית,⁶ קידום היחסים עם העולם הערבי והידוקם, וקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני. בכל אחד משלושת תחומים אלו בחן המחקר את הפעילות בשלוש זירות פעילות: פעילות נציגים רשמיים במוסדות המדינה (ח"כים), פעילות הנציגות הרשמית מחוץ למוסדות הממשלה (ועדת המעקב וועד ראשי הרשויות הערביות), ופעילות החברה האזרחית.⁷

סדרת הראיונות עם מעצבי דעת קהל בציבור הערבי הפלסטיני בישראל אפשרה לשרטט תמונה כללית של מעורבות המיעוט במדיניות-החוץ, להעלות מספר סוגיות לדיון, ולהסיק מסקנות. רוב המרואיינים טענו כי יש צורך וחשיבות במעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בעיצוב יחסי החוץ של ישראל. עם זאת, רובם הצביעו על היקף המעורבות האפסי ועל היעדרם הכמעט מוחלט מפעילות בנושאי יחסי החוץ בשלושת התחומים הנזכרים לעיל. הם גם ציינו כי התרומה הניכרת המיוחסת למעורבותם המיוחלת בתחום מדיניות-החוץ אינה מובטחת אך ורק על ידי היקף מעורבות רב יותר, אלא היא חייבת להתבטא גם ביכולת השפעה המשקפת את היקף המעורבות. במהלך הראיונות עלה הצורך להבחין בין מדיניות-החוץ הרשמית של ישראל ליחסי החוץ הלא-הרשמיים שמקיימות קבוצות שונות במדינה, כגון המיעוט הערבי הפלסטיני. פעילות עצמאית לרקמת קשרי חוץ היא הדרך בה בחרו רוב המרואיינים – ח"כים, חברי ועדת המעקב, ופעילי חברה אזרחית כאחד. הלגיטימציה לפעילות עצמאית גבוהה יותר לעומת פעילות רשמית במסגרת הממשלה או מוסדות המדינה.

המרואיינים הצביעו על מגמה של שינוי במידת ובאופי המעורבות של האזרחים הערבים הפלסטינים בזירת יחסי החוץ. הם ציינו לחיוב את תרומתה הייחודית של הרשימה המשותפת לפעילות זו לאחר בחירות 2015, וכן את הצורך בפעילות נוספת בתחום. בתיאור המצוי לעומת הרצוי בתחום יחסי החוץ, הדגישו רוב המרואיינים את המתח בין השיח האזרחי לשיח הלאומי, וטענו שיש לקדם את שניהם במקביל. המרואיינים ציינו גם חסמים עיקריים שמונעים את מעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בזירת יחסי החוץ, ומיינו אותם לשלוש קטגוריות עיקריות: חסמים אידאולוגיים-תפיסתיים, שמקורם בעיקר בשאלות של זהות, חסמים פסיכולוגיים, שמקורם בעיקר בהיעדר אמון הדדי, וחסמים ארגוניים-מבניים.

⁵ ענבל בן-עזר, "מעורבות הפלסטינים אזרחי ישראל בארגוני השלום", מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, מרץ 2018. המונח והתפיסה של "מחנה השלום" בקרב הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל לא תואמים בדיוק את אלו שרווחים בצד היהודי-ישראלי. אעמוד על הבדלים אלו בחלק במאמר על "תפיסת היקף ההשתתפות" בחברה האזרחית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל.

⁶ בהמשך המחקר ולשם כתיבה יעילה אשתמש בגרסה המקוצרת יותר של תחום זה: קידום המעמד של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל ובינאום הקול שלו.

⁷ כיוון שהפעילות בשלושת התחומים מתנהלת במקביל, לא תמיד ניתן לייחס פעילות בתחום ספציפי לזירת פעילות אחת בלבד; כך למשל, בינאום הקול של המיעוט הערבי יכול להיות תוצר של פעילות בשתי זירות, הן של החברה האזרחית והן של הח"כים. לכן, תחת כל תחום אתייחס לכל שלוש זירות הפעילות כמקבץ אחד, אלא אם כן יש משהו שמיחד זירת פעילות ספציפית, ואז ארחיב בנושא.

לצד התמונה העגומה של היעדר השתתפות והשפעה על מדיניות-החוץ והגורמים לכך, ציינו המרואיינים גם כמה גורמים מדרבנים להשתתפות. גורמים אלו כוללים את הזהות המורכבת, המאפשרת הבנה ייחודית ועמוקה של המציאות ויכולת לדבר עם הקהל היהודי בישראל ועם הקהל הפלסטיני בשטחים הכבושים; זכייה ביחס חיובי יותר מצד העולם הערבי ומוסדות ההנהגה הפלסטינית, וביסוס הלגיטימציה של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל; האפשרות לגייס משאבים ולהעלות את המודעות לסוגיית הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בקרב הקהילה הבינלאומית; ביסוס מקומם כגורם משפיע וקבלת לגיטימציה רבה יותר משני הצדדים – היהודי ישראלי והפלסטיני מעבר לקו הירוק.

יש לזכור כי למרות הקשת הרחבה של המרואיינים שהשתתפו במחקר וריבוי הדעות שהם השמיעו, עדיין יש קולות שלא באו לידי ביטוי, בעיקר בשל רמת חשדנות גבוהה. כמה מהמרואיינים אף הביעו את מורת רוחם על שעדיין נעשים ניסיונות ללמוד על הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל כאובייקט מחקר על ידי מכון מחקר שנתפס על ידם כיהודי-ישראלי; זאת על אף העובדה שמכון מיתווים אינו מגדיר עצמו כיהודי-ישראלי, ומי שחשב, הוביל, תכנן וערך את המחקר היא חוקרת ערבית פלסטינית אזרחית ישראל. נוסף על כך, נציגים ערבים פלסטינים המחזיקים במשרות דיפלומטיות במשרד החוץ, סירבו להתראיין מסיבות אחרות שלא פורטו.

תודה רבה לכל אלו שנתנו בי אמון וחלקו איתי מידע חשוב ולעתים רגיש במהלך ביצוע המחקר. תודה לכל המרואיינים על שיתוף הפעולה ועל אשר תרמו להעמקת ההבנה של סוגייה שעד כה לא נחקרה. תודה מיוחדת לד"ר ת'אבת אבו ראס וח"כ עיסאווי פריג' שלא חסכו זמן ומאמצים כדי לפתוח בפניי דלתות ולקשר אותי למרואיינים שלא היה פשוט להגיע אליהם. תודה לד"ר אבו ראס על שהיה זמין לענות על שאלותיי והתלבטויותיי תמיד, גם בזמנים לחוצים ועסוקים.

ב. תמונת מצב

1. היקף ההשתתפות

"היקף ההשתתפות הוא אפס, ולא במקרה. גם לא היו ניסיונות שנכשלו או שלא הניבו הצלחות. הפעילות היא כמעט אפסית כיוון שהסטטוס קוו נוח לשני הצדדים" (ג'ידא רינאווי זועבי, מנכ"לית לשעבר של מרכז אינג'אז)

רובם המוחץ של המרואיינים במחקר ציינו שהיקף המעורבות של האזרחים הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בנושאי יחסי החוץ הוא אפס. מאידך, המרואיינים הביעו רצון שהמיעוט הערבי הפלסטיני ימלא תפקיד משפיע יותר בבינאום הקול של המיעוט בזירה הבינלאומית, בקידום היחסים עם מדינות ערב ובקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני, וכל זה על מנת להשפיע יותר על ההתרחשויות הקובעות את גורלו. רוב המרואיינים ציינו שהיקף ההשפעה אינו תואם בהכרח את היקף המעורבות, והטילו ספק בכך שהיקף המעורבות לו הם שואפים יבטיח השפעה של ממש על מערך קבלת ההחלטות בתחום יחסי החוץ. חלק ניכר אף הציפו את החשש מניצול מעורבות מוגברת של האזרחים הערבים הפלסטינים בזירת יחסי החוץ, אם תתקיים, לטובת הצגת מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית יותר מאשר היא בפועל, בייחוד בכל הנוגע ליחסה המפלה כלפי אזרחיה הערבים הפלסטינים. חשש זה נובע מהניסיון הקיים בקרב הציבור הערבי פלסטיני בישראל בכל הקשור להשפעתם הדלה על מדיניות הפנים; תחושות חוסר האונים ואזלת היד הנלוות לרצונם להשפיע באופן אמיתי על מדיניות הפנים של מדינת ישראל כלפי אזרחיה הערבים הפלסטינים משאירות את השפעתם בתחום מדיניות-החוץ בגדר חלום. גם דמויות מובילות בחברה הערבית הפלסטינית, ובהם ח"כים, הנתפסות בעיני האזרחים הפשוטים כבעלות כוח והשפעה, הביעו חוסר אמון ביכולתן וביכולת כלל האזרחים הערבים הפלסטינים להשפיע על יחסי החוץ, ולכן אין הם משתתפים בגיבושה.

"אין לפלסטינים אזרחי ישראל השפעה על מדיניות-החוץ. אנחנו רחוקים ממדיניות זו ומתהליך קבלת ההחלטות שקשור בה. אנו מנסים להשפיע על מדיניות-חוץ דרך פעילות פרלמנטרית, תקשורתית ופוליטית, בניסיון להסיט את המסלול שלה, אבל מי שקובע את מדיניות-החוץ בסופו של דבר זו הממשלה וראש הממשלה." (ח"כ אחמד טיבי, הרשימה המשותפת)

מעורבותם של בודדים בקרב המיעוט הערבי במערך החוץ – שגרירים ודיפלומטים בהווה ובעבר – אינה נתפסת בעיני המרואיינים כמייצגת אותם. מעורבות שכזו, אם הוזכרה על ידי המרואיינים, הוזכרה לשלילה. המרואיינים תיארו את הנציגים הערבים הפלסטינים במערך החוץ הרשמי כמי שאימצו את הקול הצינוני ועל כן סובלים ממעין

פיצול אישיות. כמו כן, הם תוארו כמי שאימצו את הזהות הדתית (למשל, במקרה של נציגים נוצרים) כדי להתנתק מערבותם ולהקל על עצמם, או כמי שנאלצו להתמודד עם הקושי להגן על מדיניות שאין הם מאמינים בה, קושי שאותו לא צפו בעת שבחרו במשרה. המרואיינים הדגישו לחיוב את העלייה בהיקף המעורבות של הח"כים ופעילי החברה האזרחית בשנים האחרונות, והתייחסו בנפרד להיקף ההשתתפות בכל אחד מתחומי הפעילות הנדונים.

(א) הצלחה חלקית בבינאום הקול הערבי הפלסטיני באמצעות פעילות הרשימה המשותפת

מרואיינים רבים שיבחו את העלייה הניכרת – מאז הקמת הרשימה המשותפת – במעורבות הנציגים הנבחרים של המיעוט הערבי פלסטיני בכנסת בעיצוב קשרי החוץ של המיעוט עם הקהילה הבינלאומית. כמה מרואיינים אף ציינו זאת כתחילתו של עידן חדש, בהובלת הרשימה המשותפת בראשות ח"כ איימן עודה: עידן של פוליטיקה פרו-אקטיבית, יוזמת ומעורבת, ולא עוד פוליטיקה תגובתית שמתאפיינת בהתמרמות וכי (politics of cry). בינאום הקול של האזרחים הערבים הפלסטינים גבר באופן ניכר מאז הקמת הרשימה המשותפת, בה בחרו 88 אחוזים⁸ מהאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל. הפנייה של יו"ר הרשימה המשותפת ח"כ איימן עודה לקהילה הבינלאומית נעשית כעת בשם כלל האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל, וזוכה ללגיטימיות רבה יותר מאשר בתקופה שלפני הקמת הרשימה המשותפת. נשיא ארה"ב לשעבר ברק אובמה הזכיר את המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בשני נאומים שנשא בשנתיים האחרונות לכהונתו, ואלה היו נקודות שיא בהצלחת בינאום מעמד המיעוט. לצד זאת, מרואיינים מעטים ציינו כי למרות היותה של הרשימה המשותפת המפלגה השלישית בגודלה בכנסת, אין לה כל השפעה על מדיניות הפנים וודאי שלא על מדיניות-החוץ.

לצד השבחים על המעורבות הגוברת של הח"כים הערבים הפלסטינים מאז בחירות 2015, מרואיינים רבים ציינו לחיוב גם את הגידול בהיקף הפעילות של החברה האזרחית בתקופה זו. השפעת ארגוני החברה האזרחית על בינאום הקול של המיעוט הערבי הפלסטיני הייתה ניכרת עוד לפני הקמת הרשימה המשותפת, והופכת לאחרונה משמעותית יותר, גם דרך פעילות משותפת עם הפרלמנט האירופי.

"לחברה האזרחית יש תפקיד מאד מכריע בניסוח התביעות של המיעוט הערבי בארץ והיא גם תורמת לחיזוק היחסים עם העולם המערבי. ארגונים כמו עדאלה ומוסאוא מילאו תפקיד מכריע והם אלו שהביאו לקפיצת מדרגה בגיוס כספים מהעולם המערבי, האיחוד האירופי וגופים אחרים." (ח"כ זוהיר בהלול, המחנה הציוני)

(ב) היקף יחסים מצומצם עם העולם הערבי: היצמדות למישור החברתי-תרבותי והתרחקות מהמישור הפוליטי-מדיני

הקשרים שהח"כים הערבים הפלסטינים רוקמים כיום עם העולם הערבי נשענים על החיבור הלאומי ערבי ומשרתים את צרכי המיעוט הערבי הפלסטיני – קידום מעמדו החברתי-תרבותי והבטחת מימוש הזכויות ללימודים גבוהים וקיום מצוות דתיות. בין קשרים אלו ניתן לציין את קשריו של ח"כ טיבי עם קטאר, אשר תרמו לגיוס כספים להקמת אצטדיון דוחא בסכנין; והיחסים עם ירדן שנועדו לסייע למקיימי מצוות החאג' ולהבטיח מלגות לסטודנטים הערבים הפלסטינים מישראל שבחרים ללמוד לימודים אקדמיים בממלכה ההאשמית.

לדברי הח"כים ונציגי החברה האזרחית שהשתתפו במחקר, ועדת המעקב משחקת תפקיד מכריע בייצוג הציבור הערבי הפלסטיני בישראל. הציפיות ממנה גבוהות, בין שהיא מיישמת את תפקידה בפועל ובין שלא. לאור היותה של ועדת המעקב גוף המייצג את מגוון הזרמים הפוליטיים של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, היא מקדמת קשרים עם העולם הערבי שהולמים את הצרכים והאינטרסים של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בכללותו. הבסיס ליחסים אלו הוא השייכות הלאומית לאומה הערבית והחיבור החברתי-תרבותי הטבעי של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל לעולם הערבי.

החיבור הלאומי והחיבור החברתי-תרבותי עם העולם הערבי אינם מובילים בהכרח למעורבות פוליטי-מדינית בעיצוב יחסי החוץ עם העולם הערבי. עיקר הקשרים שנציגי המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל רוקמים עם

⁸ המספר לקוח מהראיון עם ח"כ איימן עודה, בו אמר ש: "להקמת הרשימה המשותפת ישנה חשיבות רבה – קיומו של גוף מרכזי; ישנה כתובת שבבחרה על ידי 88 אחוזים מהערבים בישראל וזה הופך אותה לכתובת לגיטימית מאד. לכן כשאני פונה לקהילה הבינלאומית אני לא פונה בשם עצמי ולא בשם מפלגה כמו שעשיתי לפני הקמת הרשימה המשותפת. אני פונה בשם האזרחים הערבים, הצביעו לנו 88 אחוזים מהאזרחים הערבים, ולאור זאת אני יכול לפנות עם כל הלגיטימציה למיסוד הלגיטימציה הבינלאומית והקמת שלוחות שלנו באירופה וארה"ב."

העולם הערבי הם במישור החברתי-תרבותי, אולם אין זה אומר כי מתקיים שיתוף פעולה חברתי-תרבותי מלא בין המיעוט בישראל לעולם הערבי. בפועל, מטילה ישראל מגבלה חוקית על כינון קשרים חברתיים-תרבותיים עם אותן מדינות ערב שמוגדרות מדינות אויב. למשל, על מנת לעקוף את האיסור שמטילה ישראל על נסיעה ללבנון, הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל נעזרים בהזמנה רשמית ממוסד במדינת היעד כדי לקבל אישור נסיעה מיוחד מהרשות הפלסטינית ברמאללה, ועם אישור זה הם נוסעים ליעדם דרך ירדן. על אף שיותר ויותר אזרחים ערבים פלסטינים נוקטים בשיטה זו כדי להגדיל את מעגל הקשרים החברתיים-תרבותיים עם העולם הערבי, היקף הנסיעות האלה עודנו מצומצם.⁹

ג) היעדר מעורבות של הערבים הפלסטינים בישראל בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני

רובם המכריע של המרואיינים ציינו כי נציגי האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל אינם מעורבים באופן רשמי בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני. הסיבות לחוסר המעורבות שונות, אך ניתן להצביע על שתי סיבות עיקריות: האחת, היות הח"כים הערבים הפלסטינים באופוזיציה מונע מהם למלא תפקיד פעיל במשא ומתן, גם אם תחדש הממשלה את שיחות השלום עם הרשות הפלסטינית. אי-שילובן של המפלגות הערביות בקואליציה מגדיר אותן מיד לא לגיטימיות להשתתפות בשיחות השלום, גם אם הן סוברות כי ביכולתן להרים תרומה חשובה. הסיבה השנייה נובעת מכך שממשלות ישראל והרשות הפלסטינית כאחד רואות בערבים הפלסטינים אזרחי ישראל סוגיה פנים-ישראלית. תפיסה זו התבטאה באופן מובהק בהדרה הכפולה שהם חוו בתהליך אוסלו, ואשר העמיקה את הדה-לגיטימציה של מעורבותם בשיחות השלום למרות עניינם הרב במעורבות זו.¹⁰ מדיניות ההדרה של ממשלת ישראל לא הייתה חדשה לציבור הערבי הפלסטיני בישראל; מרואיינים אחדים ציינו את הצהרתו של ראש הממשלה אריאל שרון בשנות ה-90 כי הערבים הפלסטינים בישראל¹¹ לעולם לא יהיו חולייה מקשרת¹² לעולם הערבי משום שהם סוגיה פנים-ישראלית. התבטאות זו עוררה כעס והביאה להקמת מפלגות פוליטיות ערביות פלסטיניות חדשות בישראל.

"באוסלו הייתה הדרה כפולה. מהצד הישראלי; הדרה מההנהגה הישראלית כי הערבים הפלסטינים לעולם לא יהיו חלק משום תהליך שלום. מהצד הפלסטיני גם הייתה הדרה. באותה תקופה, הרשות הפלסטינית ואבו עמאר לא לקחו בכלל בחשבון את הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בכל הנוגע לתהליך השלום." (ד"ר מנצור נאסרה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב)

עם זאת, כמה מהמרואיינים ציינו כי ישנה מעורבות לא רשמית של מומחים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל דווקא בצוותי הרשות הפלסטינית למשא ומתן. דוגמה לכך היא מעורבותם של עורכי דין צעירים אשר דוברים את שתי השפות, הערבית והערבית, ומשרתים את צוותי המשא ומתן בשני אופנים – הפעלת לחץ על ממשלת ישראל ותיווך דרך החשיבה הפלסטינית לחברה היהודית בישראל. ניתן אפוא להסיק כי התחושה השלילית שחוו הערבים הפלסטינים בישראל בגין ההדרה משיחות השלום באוסלו, הוחלפה עם הזמן בהכרה בחשיבות תרומתם בהיותם אזרחים ישראלים המכירים את אופן החשיבה של שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני. מדברי המרואיינים השתמע כי האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל מבינים טוב יותר כיום את עמדת הרשות הפלסטינית, ואת תפקידם החשוב בהפעלת לחץ על מדינת ישראל מבפנים, כאזרחים ישראלים.

⁹ מיכאל שפר עומר-מן, "מחיפה לביירות: פלסטינים אזרחי ישראל נוסעים לבקר את השכנים מצפון", שיחה מקומית, 24 בפברואר 2016.

¹⁰ Mansour Nasasra, "The Politics of Claiming and Representation: The Islamic Movement in Israel," *Journal of Islamic Studies* 12-13, 2017, p. 56: "The disaster of Oslo was that the PLO leadership decided that they no longer cared about the Palestinians in Israel and supported the view that the Palestinian Arab minority should take part in Israeli politics [...] The PLO had thought that by taking part in Israeli politics, the Palestinians could put pressure on Israel from the inside."

¹¹ השתמע מהראיונות שגם הבחירה של ראשי ממשלות ישראל לקרוא למיעוט המדובר ערביי ישראל ולהשמיט את החלק הפלסטיני מהשם מבוססת על תפיסת המיעוט הערבי פלסטיני בישראל כסוגייה פנים-ישראלית המנותקת מהעם הפלסטיני ומהסוגייה הפלסטינית.

¹² בלטה חשיבותה של הטרימינולוגיה וההבדלים במונחים בהם השתמש כל צד לתיאור אותם רעיונות. כך למשל בזמן שהמונח "גשר מחבר" הרבה יותר נפוץ בחברה היהודית הישראלית, בחברה הערבית פלסטינית בישראל היה שימוש במונחים אחרים, ובהם "חולייה מקשרת".

2. אופי ההשתתפות

"כשאתה צריך לעמוד כקונסול או כשגריר ולייצג את ישראל בחו"ל, אתה צריך להגן על ההתנחלויות ועל פעילות הצבא הישראלי. איך ערבי יכול לאייש תפקיד כזה? זה קשה מאד בעיניי." (פעיל בארגון שלום מוביל)

לצד המודעות של רוב המרואיינים לרמת המעורבות האפסית של האזרחים הערבים הפלסטינים בזירת מדיניות- החוץ הרשמית של מדינת ישראל, המרואיינים ציינו שתי מגמות עיקריות המתארות את אופי השפעתם על תחום יחסי החוץ¹³ כיום ועל עיצובם: מגמת ההיפרדות ומגמת ההשתלבות.

מגמת ההיפרדות היא המגמה השכיחה יותר, והיא כוללת רכימת קשרי חוץ באופן עצמאי ולא כחלק ממדיניות- החוץ הרשמית של ממשלת ישראל. רובם המכריע של המרואיינים ציינו כי נוכח המעורבות הדלה באופן כללי בזירת מדיניות- החוץ, דווקא ההיפרדות והפעילות העצמאית מאפשרות כיום לאזרחים הערבים הפלסטינים מעורבות ענפה יותר. מגמת ההשתלבות בזירת מדיניות- החוץ הרשמית של ישראל קיימת, אבל בדרך כלל בוחרים בה אנשים מעטים שאינם מייצגים את הלכי הרוח המקובלים בציבור הערבי הפלסטיני בארץ. רוב המרואיינים ציינו כי ההשתלבות במדיניות- החוץ הרשמית תהיה אפשרית ושכיחה יותר אם ייפתרו שתי סוגיות ליבה – הבטחת שוויון זכויות אזרחי וסיום הכיבוש. כל עוד סוגיות אלו אינן פתורות, והממשלה היא ממשלת ימין שאיננה יוזמת צעדים מהותיים לפתירתן, המגמה הדומיננטית היא של היפרדות ופעילות עצמאית.

מגמת ההיפרדות ניכרת גם בפעילות נציגי הציבור הערבי בועדת המעקב ובוועד ראשי הרשויות הערביות. ארגונים אלה בוחרים מלכתחילה לקיים פעילות נפרדת שכן הם הוקמו בראש ובראשונה לשם ביצוע פעילות שמותאמת לצרכי החברה הערבית הפלסטינית בישראל. לעומת זאת, פעילות הח"כים ופעילות ארגוני החברה האזרחית יכולה להתבטא בשני האופנים. נציגי החברה האזרחית יכולים להשתלב בפעילות מחנה השלום, והח"כים יכולים לקחת חלק במשלחות הרשמיות של הכנסת ומשרד החוץ, אולם כיום הם בוחרים בדרך כלל לפעול באופן מנותק ועצמאי, בהתאם לנראטיב, לצרכים ולאינטרסים של החברה הערבית פלסטינית בישראל.

א) בינאום הקול של המיעוט הערבי הפלסטיני: השפעה על מדיניות- החוץ לשם השפעה על מדיניות הפנים

"כשאת מדברת על השפעה מבחוץ, בזה שהאיחוד האירופי ישפיע על ישראל, זו מדיניות- חוץ. אבל הרבה פעמים כשאנו, הפלסטינים אזרחי ישראל, עושים עבודות סינגור באיחוד האירופי זה כדי להשפיע על מדיניות הפנים של ישראל."

(פקידה מקומית בכירה בנציגות דיפלומטית זרה)

סדר היום שהמיעוט הערבי הפלסטיני מבקש להציג לקהילה הבינלאומית מתמקד כיום בשיח המתנגד לאפליה וגזענות וברצון להשתתף בפעילות הפוליטית בישראל. בפועל, גישה זו תומכת במעורבות במדיניות- החוץ לשם הפעלת לחץ על מדינת ישראל, במטרה לשנות את מדיניות הפנים כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים. כלומר, מדיניות- החוץ היא בשירות מדיניות הפנים. גישה זו נובעת מההבנה כי מדיניות הפנים כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים מכרסמת במעמדו ומונעת את שיפור תנאי חייהם. קשרי החוץ העצמאיים שרוקמים הח"כים הערבים הפלסטינים מעודדים הפעלת לחץ על מדינת ישראל לשיפור מעמד האזרחים הערבים הפלסטינים. דוגמה לכך היא הביקור שערך יו"ר הרשימה המשותפת אימן עודה בסוף 2015 בארה"ב והמפגשים שהוא קיים ועודנו מקיים עם חברי קונגרס אמריקאיים ושרי חוץ וחברי פרלמנט של מדינות נוספות. למאמץ של הח"כים מצטרפת הפעילות של נציגי החברה האזרחית בפרלמנט האירופי ובמוסדות האיחוד האירופי. בקרב נציגי הציבור הערבי הפלסטיני רווחת האמונה כי שינוי במעמד אינו אפשרי מבלי שיגויס העולם המערבי לתמיכה במאבקם למען שוויון זכויות, כחלק מיישום האמנות בינלאומיות לגבי זכויות מיעוטים, זכויות ילידים וזכויות אדם.¹⁴

במסגרת המאמצים לגיוס תמיכה זו, נציגי המיעוט הערבי נמצאים בקשר עם גורמים בינלאומיים ומציגים בפניהם את המציאות בארץ. דוגמה בולטת לכך היא המכתב ששלח ב-30 בינואר 2017 יו"ר ועדת המעקב מוחמד ברכה למזכ"ל האו"ם אנטוניו גוטרש, באמצעותו הוא ביקש להגביר את התעניינות המזכ"ל בסטטוס של האזרחים

¹³ תחום יחסי החוץ כולל את מדיניות- החוץ הרשמית של ישראל וגם קשרי החוץ העצמאיים שרוקמים האזרחים הערבים הפלסטינים שלא במסגרת מדיניות- החוץ הרשמית.

¹⁴ As'ad Ghanem and Mohanad Mustafa, "The Palestinians in Israel: The Challenge of the Indigenous Group Politics in the 'Jewish State'," *Journal of Muslim Minority Affairs* 31(2), 2011, pp. 179-180.

הערבים הפלסטינים בישראל ולזכות בתמיכתו. במכתב ציין ברכה את ההכרזה של ועדת המעקב על היום הבינלאומי לסולידריות עם הפלסטינים אזרחי ישראל, שהתרחשה שנה קודם לכן, ב-30 בינואר 2016. ההכרזה כשלעצמה הייתה צעד שמטרתו להעלות למודעות הבינלאומית את המעמד האזרחי הנחות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל.¹⁵

מהראיונות עלה עוד כי לצד הבחירה במגמת ההיפרדות, ברקימת קשרי חוץ עצמאיים, ובהתקדמות בבינאום הקול של המיעוט הערבי בשנתיים האחרונות, חשוב להקפיד שהבינאום יעשה כראוי ובאופן שיאפשר למסדו. הרגישות לכך מושפעת גם מההרגשה הרווחת בעם היהודי ש"כל העולם נגדנו", שיוצרת צורך להתמקד במסרים אוניברסאליים. לפי המראיינים, חשוב לבחון אם יש בפנייה של האזרחים הערבים הפלסטינים לקהילה הבינלאומית כדי לתרום לשוויון או אם היא עלולה דווקא לגרום להעמקת השסע בין החברה היהודית לחברה הערבית הפלסטינית ולנסיגה במעמדם. אם הציבור הערבי הפלסטיני בישראל בוחר להביא את קולו לקהילה הבינלאומית, חשוב כי יבחר את מסריו בזהירות וישתמש במסרים ברורים ומדויקים כלפי הקהילה הבינלאומית והחברה היהודית בישראל כאחד. כך תיאר זאת ח"כ עודה:

"המסרים שלנו צריכים להיות מאד ברורים הן לקהילה הבינלאומית והן לחברה הישראלית. אלו יהיו מסרים אוניברסאליים ודמוקרטיים, שלבטח אינם עוינים למדינת ישראל או לעם היהודי אלא עוינים לכיבוש ב-1967 ולמדיניות האפלייה נגד האזרחים הערבים. אלו מסרים שחשוב לבחור בזהירות ולהקפיד שישודרו באופן מדויק." (ח"כ איימן עודה, יו"ר הרשימה המשותפת)

אחת הדוגמאות להצלחת הבינאום של הקול הערבי הפלסטיני בישראל ולתרומת הדבר לשינוי מדיניות למען שיפור מעמד החברה הערבית הפלסטינית היא תוכנית החומש של המגזר הערבי שנועדה לקדם "פיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2016-2020".¹⁶ מהראיונות עלה כי הלחצים שהפעיל הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD) על ממשלת ישראל למען מימוש השוויון בין האזרחים הם פרי מאמציהם של נציגים רשמיים של הציבור הערבי הפלסטיני ושל נציגי החברה האזרחית בפורומים אירופאיים. ההחלטה של הממשלה¹⁷ להקצות 15 מיליארד שקלים לחברה הערבית הפלסטינית בישראל במסגרת שינוי מדיניות ולא כמענק חד-פעמי מצינת נקודת מפנה חשובה במדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים. יתר על כן, היא מספקת הוכחה לתרומת המעורבות במדיניות-החוץ לשם עיצוב מדיניות הפנים.

לפי המראיינים, היחסים עם גורמים בינלאומיים בעלי השפעה חשובים לא רק לשם הפעלת לחץ חיצוני על ממשלת ישראל, אלא גם לשם רקימת יחסים כלכליים לטובת קידום מעמד הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל. מספר מראיינים ציינו את חשיבות היחסים האלו, לדוגמה עם ה-OECD, שמאפשרים לגייס כספים לקידום מעמד המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. היחסים עם גורמי חוץ מאפשרים גם קידום תכניות "ערים תאומות", שמאפשרות לרשויות הערביות המשתתפות בהן לקבל תמיכה כספית מערים תאומות באירופה, תמיכה שיש בה כדי לתרום למרקם החיים החברתיים-כלכליים ביישובים הערבים. מיעוט המראיינים יצא נגד עמדה זו ותיאר את היחסים האלו כיחסים בעלי אופי כלכלי בלבד, אשר אינם משפיעים על מדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי הפלסטיני. עמדת מיעוט זו גורסת כי יחסים אלו משרתים רק את הארגונים המעורבים בהם, אשר מגדילים כך את הכנסותיהם ומרחיבים את רשת הקשרים שלהם. מקולות אלו משתמע כי הפילוג השורר בין ארגוני החברה האזרחית וחוסר התיאום בפעילותיהם הם ביטוי להיעדר אסטרטגיה אחידה והיעדר מטרה משותפת וברורה בתחום יחסי החוץ.

(ב) תרומה לקידום היחסים עם העולם הערבי והידוקם: רק לאחר סיום הכיבוש

"אנו בטח לא מעוניינים שיהיו לישראל יחסים עם העולם הערבי כרגע, כל עוד יש כיבוש והבעיה הפלסטינית טרם נפתרה. זה נחשב לנורמליזציה. לכן אין אנו יכולים להיות כיום מתווך לחיזוק או אתחול היחסים בין ישראל למדינות ערב." (ח"כ אחמד טיבי)

¹⁵ מכתב מאת מוחמד ברכה, ראש ועדת המעקב העליונה לציבור הערבי, למזכ"ל האו"ם, 30 בינואר 2017.

¹⁶ תכנית החומש למגזר הערבי, המשרד לשוויון חברתי, 31 ביולי 2016.

¹⁷ החלטה מספר 922 של הממשלה מיום 30.12.2015 בנושא פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2020-2016.

בקרב המרואיינים שוררת הסכמה כמעט-גורפת כי אין לאזרחים הערבים הפלסטינים ונציגיהם הרשמיים עניין למלא תפקיד פוליטי-מדיני בקידום היחסים עם העולם הערבי למען מדינת ישראל ובשמה. רובם המוחץ הביעו נאמנות לבעיה הפלסטינית, הציבו את סיום הכיבוש כתנאי לקידום יחסי ישראל עם העולם הערבי, וכמה מהם אף התנו קידום יחסים אלו גם במימוש שוויון אזרחי לערבים הפלסטינים בישראל. בקרב מרואיינים מזירות פעילות שונות בלטה הסכמה כמעט מלאה כי יחסי ישראל עם העולם הערבי הם קלף מיקוח חשוב ויקר בידי הצד הפלסטיני אשר אין לוותר עליו בקלות. היחסים עם העולם הערבי נחוצים מאוד לישראל לשם הבטחת הלגיטימציה שלה במזרח התיכון, ועל כן נציגי הציבור הערבי פלסטיני אינם תומכים בקידום כל עוד לא נפרע החוב של זכויות העם הפלסטיני.

כמה מהמרואיינים הציגו כי נאמנות האזרחים הערבים הפלסטינים לבעיה הפלסטינית לא תבוא לידי ביטוי רק בהתניית היחסים הפוליטיים-מדיניים עם העולם הערבי בסיום הכיבוש, אלא גם בטיפוח וחיזוק היחסים עם הפלסטינים בגדה המערבית. גישה כזו מבקשת לבסס הבנה ותיאום בין האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל ובין הפלסטינים בגדה המערבית, שעל בסיסה תגובש יוזמה ליחסי הערבים הפלסטינים בישראל עם העולם הערבי. בבסיס גישה זו טמונה כוונה להעצים את הרשות הפלסטינית ולפעול במתואם איתה בעולם הערבי.

"הכי חשוב ביחסינו עם העולם הערבי הוא שהם צריכים להיות קודם כל עם אחינו בגדה המערבית. אם יש הבנה בין ערביי ישראל לבין ערביי הגדה המערבית, תהיה אפשרות גדולה יותר ליחסים עם העולם הערבי כלל." (מאזן ג'נאיים, ראש ועד ראשי הרשויות הערביות)

אשר ליחסים כלכליים עם העולם הערבי, רוב המרואיינים קראו להחרמת ישראל מצד מדינות ערב ולדחיית קשרים כלכליים עד לפתרון הבעיה הפלסטינית. קריאה זו מכירה כאמור, בהיות היחסים עם העולם הערבי, לרבות יחסים כלכליים, קלף מיקוח שחשוב לשמר בידי הפלסטינים. על כן, המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל אינו מעוניין לעזור לממשלת ישראל לעקוף את הרשות הפלסטינית. עזרה בכינון יחסים מעין אלו תחליש את עמדת הרשות הפלסטינית, שטוענת כי פתרון הבעיה הפלסטינית הוא המפתח ללגיטימציה של ישראל במזרח התיכון. נוסף על כך, העלו המרואיינים גם את הטענה כי התחברות לעולם הערבי צריכה להיעשות רק כדי לשרת את המיעוט הפלסטיני בישראל ולא את מדינת ישראל.

"אני בעד החרמת מדינת ישראל על ידי העולם הערבי כל עוד ישראל לא שילמה את חובותיה לעם הפלסטיני. קשרים כאלה אמורים לעלות לישראל משהו. דמייני לך שישראל מסודרת בעניין היחסים שלה עם העולם הערבי, למה לה להגייע להסכם שלום עם הפלסטינים?" (ח"כ איימן עודה)

"בעיניי, זה לא טבעי שאנשי עסקים מהעולם הערבי יתייחסו אל ישראל כאל מדינה רגילה ויבואו להשקיע בה כל עוד היא כובשת. זה לא טבעי ולכן אני נגד." (סאמר סוויד, המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי)

אולם בדברי המרואיינים נשמע גם קול מיעוט, שעלה בעיקר בקרב אנשי עסקים שתומכים בקיום קשרים כלכליים עם העולם הערבי מתוך אמונה כי האינטרסים הכלכליים המשותפים יכולים להביא לקירוב בין מדינות ולתרום לתהליך השלום. לדבריהם, פעילות משותפת לאנשי עסקים וטכנולוגיה מישראל ומהעולם הערבי תוכל לקדם יחסי שלום בין הצדדים. בהקשר זה הם אף מייחסים לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל תפקיד מוביל בהעברת טכנולוגיות מישראל לעולם הערבי לשם יצירת מצב של win-win-win.

לצד התנגדות כמעט מלאה לרקימת יחסים פוליטיים-מדיניים עם העולם הערבי, ודעות חלוקות באשר לקיום יחסים כלכליים, כל המרואיינים הסכימו לגבי החשיבות והלגיטימציה של קיום יחסים חברתיים-תרבותיים עם העולם הערבי. העולם הערבי אף תואר כ"המשך טבעי" של חיי הערבים הפלסטינים בישראל בהיבט התרבותי. את הקשרים התרבותיים עם העולם הערבי רקמו משוררים וסופרים עוד בטרם חשבה ההנהגה הפוליטית לטפחם.

"לדעתי זה הדבר שמחמוד דרוויש, סמיח אל-קאסם, אמיל חביבי ותאופיק זיאד מימשו לפני שההנהגה הפוליטית חשבה על חיזוק הקשרים; הם השמיעו את קולנו דרך התרבות." (סאמר סוויד)

ג) אופי ההשתתפות של המיעוט הערבי הפלסטיני בקידום תהליך השלום: מהדרה כפולה לתמיכה הצהרתית ותיאום עם הרשות הפלסטינית

"גם הרשות הפלסטינית נטשה אותנו וגם ישראל נטשה אותנו, וזה יצר מציאות חדשה בשנות ה-90' ואחרי אוסלו. ב-1995 התחיל להתפתח נרטיב חדש, לפיו הפוליטיקה של המיעוט הפלסטיני בישראל היא נפרדת מהנושא הפלסטיני. נוצר מצב שאנו צריכים לדאוג לעצמנו ואז התחילו להופיע מפלגות פוליטיות ערביות." (ד"ר מנצור נסאסרה)

מעורבות המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני אופיינה בהימנעות מלמלא תפקיד חשוב ומשפיע, בין היתר משום שהנושא נתפס בעיני ממשלות ישראל, ומאוחר יותר גם בעיני ההנהגה הפלסטינית, סוגיה פנים-ישראלית. המודעות הגוברת של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל לזהותו הפלסטינית, בייחוד לאחר החשיפה לזירה הפלסטינית ב-1967 ואירועי יום האדמה, תרמה למפנה ביחסה של ההנהגה הפלסטינית כלפיו ולהענקת לגיטימציה רבה יותר לו. אך גם מפנה זה לא הביא לנוכחות רבה של נציגי המיעוט בשיחות השלום. בשיחות אוסלו הם הודרו הן על ידי ממשלת ישראל והן על ידי הרשות הפלסטינית.¹⁸ המרואיינים תיארו את תחושות הכעס והאכזבה נוכח חווית ההדרה, אולם עמדו על התפקיד החשוב של אותו ציבור בתמיכה מבחון בממשלת יצחק רבין, שהובילה את שיחות השלום בזמנו.

מרואיינים רבים הביאו את הגוש החוסם והתמיכה מבחון בממשלת רבין בעידן אוסלו כדוגמה ללקיחת תפקיד משפיע בקידום תהליך השלום. ממשלת רבין קיבלה מהמפלגות הערביות רשת ביטחון בתמורה לאימוץ מסלול השלום עם העם הפלסטיני. בעיני המרואיינים זו הייתה פלטפורמה חשובה המצביעה על פעילות אפשרית דומה בזירת מדיניות-החוץ כיום. עם זאת, מלבד הדוגמה החיובית הזו של הגוש החוסם, מרואיינים רבים ציינו באכזבה גדולה את אי-הכללתם של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בצוותי המשא ומתן לשלום. חוסר העניין של הצד הישראלי והצד הפלסטיני בהכללת האזרחים הערבים הפלסטינים בשיחות השלום השונות שהתקיימו לאורך השנים מצטייר כהדרה כפולה, שמעוררת כעס רב בקרב ההנהגה הפוליטית הערבית הפלסטינית בישראל. הכעס זה, שנובע מתחושת נטישה על ידי הרשות הפלסטינית וממשלת ישראל כאחד, הביאו בסופו של דבר להופעת מפלגות פוליטיות ערביות רבות יותר בישראל.

מרואיינים ציינו כי תחושה של הבנה וגישה של שיתוף פעולה עם הרשות הפלסטינית מחליפות כיום את תחושות האכזבה והכעס נוכח הדרתם של נציגי האזרחים הערבים הפלסטינים משיחות השלום. הח"כים הערבים הפלסטינים מביעים תמיכה הצהרתית ביוזמות שלום שונות, והם מודעים לכוח הגלום באזרחות הישראלית, שעליה הרשות הפלסטינית לא רצתה שיוותרו. מודעות הערבים הפלסטינים בישראל לחשיבות השמירה על האזרחות הישראלית כדי שיוכלו לשמש כוח עזר ואמצעי לחץ מבפנים על ממשלת ישראל אינה סותרת את שאיפתם ההולכת ומתעצמת לגלם תפקיד משפיע במשא ומתן בין ממשלת ישראל לרשות הפלסטינית.

"אנו תומכים, כולנו, ביוזמת השלום הערבית שמציעה את סיום הכיבוש תמורת כינון יחסים, אבל לא תומכים בנורמליזציה לפני סיום הכיבוש." (ח"כ אחמד טיבי)

מהראיונות עלה כי על אף התמיכה העקרונית שמביעים נציגי הציבור הערבי הפלסטיני בקידום תהליך השלום ורצונם להשתלב בו, הם מתקשים להשתלב בתפקידים בעלי השפעה בתחום. מספר מרואיינים הביעו מודעות לכך שהחלטות בנושאים של מלחמה ואפילו תופעות של אפליה וגזענות הן מעבר לגבולות השפעתו של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, אך הם הוסיפו וציינו כי שלום, שוויון ודמוקרטיה לא יתממשו לעולם ללא התחשבות במשקל המספרי והמהותי של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל.

בהמשך לכך קראו מרואיינים למימוש המשקל האלקטורלי המלא של האזרחים הערבים הפלסטינים במאבק הפוליטי, ולהימנע מהדרה עצמית ומהמעטת הערך של היותם 20 אחוזים מכלל אזרחי המדינה. זאת, תוך הכרה מפוכחת במציאות בה שולטת בישראל ממשלת ימין, שגורעת מהלגיטימציה של הרשימה המשותפת, שנמצאת באופוזיציה. המציאות הפוליטית הזו מקשה על מגמת ההשתלבות, ומובילה את הח"כים הערבים הפלסטינים לנקוט יותר פעילות עצמאית ונפרדת.

¹⁸ "Identity Crisis: Israel and its Arab Citizens," *International Crisis Group Middle East Report*, 4 March 2004, pp. 20-21: "Double periphery – located on the margins of both Israeli society and the Palestinian national movement."

"התרומה הגדולה שלנו לתהליך השלום יכולה להיות בשני אפיקים: הראשון, שנבטא את מלוא המשקל שלנו במאבק הפוליטי [...] שלא נמעיט במשקלנו ולא נדיר את עצמנו; והשני, שהקול שלנו יהיה כזה שדוגל בשלום [...] אנו מוכנים לבנות גשרים עם כוחות בישראל שרוצים לאמץ את אותה דרך." (ח"כ איימן עודה)

אשר לסוגיות הנוגעות לחברה האזרחית, עלו מהראיונות שתי עמדות עיקריות לגבי אופי מעורבותם של פעילים ערבים פלסטינים בפעילות הדו-קיום ובניית השלום.¹⁹ מחד גיסא, היו שהכירו בחשיבות ההשתלבות בעשייה זו למען השפעה על מדיניות-החוץ של ישראל; מאידך גיסא, היו שהטילו ספק במידת ההשפעה האפשרית ויעילותה בשל החסמים הרבים שקיימים. ההכרה בחשיבות פעילות החברה האזרחית, לצד חוסר האמון באובייקטיביות של מחנה השלום ותפיסת פעילותו כניסיון לנורמליזציה, מובילים לשתי מגמות שמאפיינות את המעורבות או את חוסר המעורבות של פלסטינים אזרחי ישראל בפעילות מחנה השלום:

(1) התרחקות ממחנה השלום

"אני במולדת שלי ועם האזרחות הישראלית שלי, לא יכול לתת עצות או מעבר לעצות לעם שלי. העם שלי הוא זה שצריך להוביל. מסיבה זו, מתרחקים המפלגות הפוליטיות, מוסדות העם שלנו, ואפילו ארגוני החברה האזרחית שלנו ממעורבות בתנועת השלום הישראלית." (ד"ר ת'אבת אבו ראס, מנכ"ל שותף, יוזמות קרן אברהם)

על פי המרואיינים הבחירה המודעת של פלסטינים אזרחי ישראל שלא להשתייך למחנה השלום ולפעול במסגרתו נובעת מפער מהותי בתפיסת המושגים שביסוד פעולתו, כמו פיוס ודו-קיום. גם אם לכאורה נראה כי פעילי החברה האזרחית הערבים הפלסטינים והיהודים יכולים להזדהות עם הנושאים שמחנה השלום מקדם, הרי שבפועל ישנו פער מהותי ביניהם בתפיסת המציאות בשטח. רבים מהפעילים היהודים שמשתייכים לשמאל הישראלי, אינם נתפסים כשמאל בעיני האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל. גישתם אף נתפסת לעיתים כמתנשאת ופטרונית, מבלי שהפעילים היהודים עצמם כלל יהיו מודעים לכך. הדבר יוצר מרמור בקרב האזרחים הערבים הפלסטינים ותהייה אם זהו אכן השמאל שבו האמינו כי הוא מנסה בנחישות לשלב אותם בפעילותו.

כמה מהמרואיינים הוסיפו כי הסתייגותם של פעילים ערבים פלסטינים וארגונים ערביים פלסטיניים מלחבור למחנה השלום נובעת מכישלון יוזמות השלום השונות ומייצוג בלתי-שוויוני של האינטרסים הפלסטיניים. יוזמות שלום רבות שקידמו ארגוני חברה אזרחית לא צלחו כיוון שביסודן הייתה ראייה צרה המתחשבת בעיקר באזרחים היהודים. מחנה השלום נתפס אצל כמה מהאזרחים הערבים הפלסטינים כמנסה להשיג נורמליזציה בלי לתקן באמת את היחסים בין הצדדים:

"בראייה פלסטינית, מחנה השחום הוא התגלמות הנורמליזציה; מנסים לנרמל את היחסים כאשר למעשה הם עקומים." (מובילת פרויקטים בחברה האזרחית)

(2) יצירת מושג חדש שאיתו מזדהים: "חברה משותפת"

"מבחינתי 'חברה משותפת' זו חברה שבה יש שוויון כלכלי, ושוויון בכל הקשור לזכויות אזרחיות, וגם שוויון בזכויות הקולקטיביות. זהו שוויון במרחב הציבורי המשותף, שנותן ביטוי לקיום שלך, לזהות שלך ולשפה שלך." (מנכ"לית ארגון מוביל בחברה האזרחית)

מרואיינים מארגוני חברה אזרחית הביעו שביעות רצון מהקמת "פורום ארגוני החברה המשותפת", אשר פועל בהצלחה וחברים בו שתי"ל, יוזמות קרן אברהם, גבעת חביבה, אג'יק (מכון הנגב) וסיכוי. הפורום נבדל בעיניהם

¹⁹ במחקר מקביל שערכה שותפתי ענבל בן-עזר, הוגדרה הפעילות של דו-קיום ובניית שלום כך: "ההגדרה 'מחנה השלום' מתייחסת לקשת הארגונים העוסקים בסוגיות של השגת פתרון מדיני לסכסוך חוצה הגבולות, ופיוס בין העמים הישראלי והפלסטיני. תחת קשת זו נכללים ארגונים בעלי שונות רבות, בהם ארגונים המובילים שינוי מסוגים שונים (לדוגמה שינוי מדיניות, שינוי מערכות יחסים, שינוי פוליטי), ואשר עושים שימוש במגוון רחב של כלים (לדוגמה מחקר, חינוך, שיח דתי, דיאלוג ומפגש, ארגון קהילתי, לובי, תקשורת, ושיתוף ציבור). ארגוני השלום נבדלים מ'ארגוני חברה משותפת' לאור העיסוק המרכזי של האחרונים ביחסים בין יהודים וערבים ובקידום המיעוט הערבי בתוך שטחי ישראל; ונבדלים מ'ארגוני זכויות אדם' העוסקים באופן ממוקד במעקב והגנה על זכויות אדם, בדגש על השטחים הפלסטינים (שטחי הגדה המערבית ועזה). עם זאת, 'מחנה השלום' אינו מסגרת קטגורית הרמטית. פעילות של קבוצת ארגונים אחת משפיעה על השנייה, ולהיפך, וכן יש ארגונים שאינם נופלים באופן בלעדי תחת קטגוריה כזו או אחרת או נמצאים על קו התפר. כמו כן, ישנם ארגונים העוסקים בסוגיות חוצות-גבולות, אך אינם חשים בנוח עם הגדרתם כ'ארגון שלום' שכן הגדרה זו אינה מביעה, בעיניהם, את יחסי הכוחות בין הצדדים או את עיסוקם בצדק או בשיח של זכויות."

מ"פורום ארגוני השלום", שלדעתם אינו מייצג ארגונים ערבים.²⁰ פורום ארגוני החברה משותפת ייחודי בכך שאת סדר היום שלו מנסחים יחדיו הנציגים הערבים הפלסטינים והיהודים. יתר על כן, שלא כמו מחנה השלום, שהאזרחים הערבים הפלסטינים השתלבו בו אולם לא היו שותפים ליצירתו, פורום ארגוני החברה משותפת הוא תוצר של שיתוף פעולה יהודי-ערבי החל בשלבי ההקמה הראשונים. הקונספט של חברה משותפת מנכיח אלמנטים שחשובים לזהות הערבית הפלסטינית ושנעדרים מסדר היום של מחנה השלום. לכן, ישנה מעורבות רבה יותר של האזרחים הערבים הפלסטינים בפעילות החברה משותפת מאשר בפעילות מחנה השלום.

לצד הסיפוק הרב שיש לפעילים ערבים פלסטינים בישראל מפעילות הארגונים שמקדמים חברה משותפת, רווחת התפיסה כי לארגונים אלו אין מנדט ולגיטימציה לפעול למען קידום שלום ישראל-פלסטיני משום היותו סוגיה פוליטית. לפי תפיסה זו, על ארגוני החברה האזרחית להותיר את הפעילות בתחום זה למפלגות ולמוסדות הייצוג הרשמיים, כמו ועדת המעקב. כל עוד המפלגות הערביות וועדת המעקב אינן מכירות במנדט של ארגוני החברה נמשותפת לפעול למען קידום השלום, נשאר פועילותם מוגבלת ליחסי יהודים-ערבים בתוך ישראל.

3. שינויים ומגמות

מספר אירועים היסטוריים צוינו בראיונות כנקודות מפנה בנוגע למידת המעורבות של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בזירת יחסי החוץ. אירועים אלו היו כאלה שהובילו להגברת החשיפה של החברה הערבית הפלסטינית בישראל לזו שבגדה ולמאבק של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל נגד הפקעת קרקעות שבעלותם על ידי הממשלה. היו אלו אירועים שמצד אחד הגבירו את מודעות החברה הערבית הפלסטינית בישראל לחשיבות המרכיב הפלסטיני בזהותה וחיברו אותה אליו, ושמצד שני הביאו לשינויים בתפיסה וביחס של ההנהגה הפלסטינית והחברה הפלסטינית בגדה כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל – מתפיסתם כבוגדים ומשתפי פעולה עם מדינת ישראל לתפיסתם כחלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני וכקבוצת לחץ חשובה על ממשלת ישראל. אבחן את שלוש הנקודות המפנה העיקריות ואתייחס להשפעה שלהן על זירת יחסי החוץ.

"עד שנות ה-70' התמקדנו יותר בנושאי פנים; המוסדות שלנו התמקדו בסוגיות חברתיות וביחסים עם החברה הישראלית או היהודית. התנהגותנו הפוליטית אפילו כללה הצבעה למפלגות ציוניות, שהיוו כתובת עבורנו." (מוחמד דראושה, מנהל תחום חברה משותפת בגבעת חביבה)

נקודת המפנה הראשונה הייתה בשנות ה-70'. עד אז, נטה המיעוט הערבי הפלסטיני להפנות את המיקוד שלו פנימה, ומוסדותיו התמקדו בחברה הערבית הפלסטינית בישראל וביחסיה עם החברה היהודית בישראל. לאחר החשיפה מחדש לזירה הפלסטינית בעקבות הכיבוש ב-1967, ולאחר הגברת החשיפה לעולם הערבי בעקבות הסכם השלום בין ישראל ומצרים ב-1979, החלה פעילות איטית בזירת יחסי החוץ. הפעילות ליצירת קשרים עם העולם הערבי הייתה רובה ככולה ספוראדית, בהיעדר ארגון ואסטרטגיה ברורה לגבי התועלת שביחסים אלה. לא היה ברור מי צריך לבנות את רשת היחסים: למי יש מנדט לעשות כן, ומי נושא באחריות ליוזמה זו – אסטרטגית, טקטית ומעשית.

"קריסת הגוש הסובייטי יצרה מרחב גדול יותר להשמעת הסוגיות שלנו במערב. המערב נהיה יותר משוחרר כדי שיוכל לקדם צדק [...] ואנחנו, הפלסטינים אזרחי ישראל, התחלנו לדפוק על דלתות העולם בשנות ה-90'." (ח"כ איימן עודה)

נקודת המפנה השנייה הייתה בשנות ה-90'. אז, גברה התעניינות העולם באזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בשל ארבע סיבות עיקריות: (1) קריסת הגוש הקומוניסטי איפשרה לארה"ב להגדיל את מרחב פעילותה בתחום זכויות האדם ולהעמיק את מחויבותה אליו; (2) קריסת הגוש הסובייטי הביאה לעליית המודעות בעולם לתופעת המיעוטים ולחקיקת חוקים להגנה עליהם, ועל מיעוטים ילידיים בפרט; (3) שיטת הבחירות הישירות לראשות הממשלה שהונהגה בישראל אפשרה לאזרחים הערבים הפלסטינים להיות קול כמעט מכריע בקביעת זהותו של ראש הממשלה, ועוררה אפוא התעניינות של המערכת הפוליטית והחברה היהודית בישראל באזרחים הערבים הפלסטינים; (4) עידן הגלובליזציה הביא להפצה גלובלית של רעיונות ומסרים בזמן קצר ולגיוס תגובות, מעורבות ותמיכה של אנשים בסוגיות חברתיות ופוליטיות הדומות לסוגיית המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. נוסף על סיבות אלה, מרואיינים רבים ציינו שינוי והתפתחות חשובים בפעילות החברה האזרחית, אשר השפיעה רבות על עיצוב הקול הייחודי של המיעוט הערבי בארץ וחיזוק היחסים עם העולם המערבי. ארגונים כגון האגודה

הערבית לזכויות האדם, מוסאוא, עדאלה ואיתיג'אה²¹ החלו בשנות ה-90' לשלוח דיווחים לגופים בינלאומיים ואף לערוך ביקורים בחו"ל במטרה להשפיע על עמדות הקהילה הבינלאומית. לעדאלה ומוסאוא אף יוחס תפקיד מכריע בגידול הניכר בהיקף התמיכה הכספית שהגיע לארגוני החברה האזרחית מהעולם המערבי, ובכלל זה מהאיחוד האירופי.

"הקמת הרשימה המשותפת הביא לקפיצת מדרגה מבחינת התעניינות העולם בנו. קודם לכן, הנשיא האמריקאי אף פעם לא הזכיר את הערבים בתוך ישראל. אובמה דיבר על הסוגיה הזו פעמיים, ובלי ספק קיומה של הרשימה המשותפת יצר וחייב שיח מאוד חשוב." (ח"כ איימן עודה)

נקודת המפנה השלישית הייתה שנת 2015, בה החלה הרשימה המשותפת לפעול. המרואיינים הדגישו את החשיבות שבהקמת גוף מרכזי שמייצג את האזרחים הערבים הפלסטינים, גם אם גוף זה איחר להגיע ונדרשו 67 שנים נדרשו להקמתו. רובם המכריע של המרואיינים ציינו לחיוב את הקמת הרשימה המשותפת ואת התקוות הגדולות שהם תולים בהנהגתה. הקמת הרשימה המשותפת הביאה גם להגברת ההתעניינות של הקהילה הבינלאומית במיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. ביקורו של ראש הרשימה איימן עודה בארה"ב היה נקודת שיא בפועלה של הרשימה, והיה הישג בפעילות לבינאום הקול של המיעוט הערבי הפלסטיני.²²

לצד השינוי בהיקף ובאופי מעורבותם של האזרחים הערבים הפלסטינים במדיניות-החוץ, ניכר שינוי גם במידת הלגיטימציה וביחס כלפיהם מצד ההנהגה הפלסטינית והעולם הערבי. במשך שנים התייחס העולם הערבי לערבים הפלסטינים בישראל כאל בוגדים או משתפי פעולה. יחס זה ניזון בין היתר מיחסם של הפלסטינים בגדה המערבית ושל ההנהגה הפלסטינית. שינוי בולט ביחסו של העולם הערבי כלפי המיעוט הערבי הפלסטיני ניכר במתן לגיטימציה הולכת וגוברת ובתפיסתו כחלק מהעם הפלסטיני. זוהי הלגיטימציה שהערבים הפלסטינים בישראל שאפו לקבל במשך שנים, ושהם מקפידים מאז לשמרה:

"אנו הפלסטינים של הפנים [אזרחי ישראל] נחשפים כיום יותר ויותר לחברה המזרח תיכונית. אנו רוצים את הלגיטימציה שלהם וזקוקים לה כי אנו שותפים להם בזהות הערבית. זה חשוב לנו כשאנו נפגשים איתם, משתתפים איתם בכנסים, ועובדים איתם על פרויקטים משותפים [...] אנו לא רוצים שיראו אתנו כמשתפי פעולה כמו שנהגו לראות אותנו בעבר." (פאח'ירה הלון, אוניברסיטת ג'ורג' מייסון, ארה"ב)

(א) לגיטימציה גוברת לפעילות הערבים הפלסטינים בישראל מטעם ההנהגה הפלסטינית: בינאום קולם כערוץ להעלאת הסוגיה הפלסטינית לסדר היום הבינלאומי

בשל החשיפה הרבה יותר של הרשות הפלסטינית למציאות חיהם של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל והודות לקשרים שמקיימים הח"כים הערבים הפלסטינים עם הרשות הפלסטינית, החלה ההנהגה הפלסטינית לגלות הבנה רבה יותר לאתגרים המיוחדים שאיתם מתמודדים הערבים הפלסטינים בישראל. הרשות הפלסטינית מינתה בכיר מטעמה בשם מוחמד אל-מדני²³ לאחראי על הקשר עם ישראל, ולפי דברי כמה מהמרואיינים הוא נתפס גם כממונה על הקשר עם הערבים הפלסטינים בישראל.

הלגיטימציה שהעניקה הרשות הפלסטינית למעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בתהליך השלום, מבוססת על הכרה במגבלות יכולת ההשפעה שלהם. לדברי מספר מרואיינים, רצונו של ראש הרשות הפלסטינית אבו מאזן לטפח את הלגיטימציה שלו בגדה המערבית ומודעותו למגבלות ההשפעה של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל הביאו אותו לחפש דרך חלופית להבליט את פעילותם למען קידום תהליך השלום. ראש הרשות הפלסטינית בחר אפוא להחיות את הבעיה הפלסטינית ולהביא את הסכסוך הפלסטיני-ישראלי לסדר

²¹ הארגון איננו קיים כיום אבל בעבר פעל איתיג'אה כמעין ארגון-על, איחוד העמותות האזרחיות הערביות. [בדו"ח יוזמות קרן אברהם משנת 2013](#) הוא תואר כ"משמש כרשת לארגונים הלא-ממשלתיים הערביים בישראל."

²² הפעם הראשונה בה הוזכרו הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל על ידי הנשיא אובמה הייתה במאי 2015: "הנשיא האמריקאי הבהיר בראיון כי דבריו של נתניהו, בהם תוארו האזרחים הערבים 'ככוח פולש שמגיע להצביע ושיש להישמר מפניו', עמדו בסתירה לנוסח של מגילת העצמאות של ישראל שקובעת שוויון דמוקרטי לכל האזרחים ללא הבדל דת וגזע." ברק רביד, ["אובמה: לדברי נתניהו נגד ערביי ישראל עלולות להיות השלכות על מדיניות ארה"ב"](#), "הארץ", 21 במאי 2015. התייחסות זו אמנם קדמה לביקורו של ח"כ איימן עודה בארה"ב, אבל כן הייתה קשורה בהקמת הרשימה המשותפת.

²³ מוחמד אל-מדני הוא בכיר בפת"ח אשר ממונה על הקשר עם ישראל ברשות הפלסטינית. תפיסת תפקידו בקרב האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל היא שונה מההגדרה הרשמית לתפקידו. במהלך הראיונות שמו הוזכר לא אחת כמי שממונה על הערבים בישראל מטעם אבו מאזן.

היום הבינלאומי גם באמצעות תמיכה בבינאום סוגיית האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל ובהכרזה על "היום הבינלאומי לתמיכה בזכויות הפלסטינים אזרחי ישראל".²⁴ למרות הביקורת כי ההכנות ליום זה נפרשו על פני תקופה קצרה, וכי הכרזתו של אבו מאזן על כינונו של יום זה באה רק שלושה שבועות לפני יום קיומו, יש בכך כדי להצביע על מעבר מאסטרטגיה של הכרזה על שבתות²⁵ וקיום הפגנות לאסטרטגיה מחושבת יותר, שחותרת לגייס את תמיכת הקהילה הבינלאומית בשוויון הזכויות של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל.

ג. הערכת המצב

1. חשיבות ההשתתפות

רובם המוחץ של המרואיינים ראו חשיבות רבה בהשתתפות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בזירת מדיניות-החוץ ובהעמקת השפעתם בכל הנוגע לקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני, בינאום הקול של המיעוט הערבי פלסטיני, והידוק הקשרים עם העולם הערבי. מעורבות מוגברת במאמצים לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני תתרום להבלטת התרומה הייחודית שבהצטרפות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל לשולחן המשא ומתן או שיכולה לנבוע מתמיכה לא ישירה שלהם בתהליך השלום. הצורך בכך נובע בעיקר מטעמים אסטרטגיים-ארגוניים ומטעמים ערכיים-מוסריים.²⁶

א) טעמים אסטרטגיים-ארגוניים

מספר מרואיינים ציינו כי לערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יש יתרונות יחסיים שיכולים להרים תרומה ייחודית לקידום תהליך השלום, ושמקנים חשיבות אסטרטגית למעורבותם. אחד היתרונות הבולטים הוא יכולתם להבין את שני הצדדים – הישראלי והפלסטיני. לדברי כמה מרואיינים, הבנה זו מאפשרת לערבים הפלסטינים אזרחי ישראל להציע לממשלת ישראל ולממשלות האחרות באזור יוזמת שלום ואף להובילה. זהו צעד מתבקש שלא נעשה אף פעם, ומשום כך לא נשאה קבוצה זו את האחריות המוטלת עליה, גם כלפי עצמה.

היכולת להבין את שני הצדדים מאפשרת, לח"כים הערבים הפלסטינים למשל, לפגוש את נציגי הרשות הפלסטינית לשם הבאת קולה של הרשות ישירות אל נציגי הציבור היהודי-ישראלי בכנסת ובממשלת ישראל, במטרה להניע את תהליך השלום. עשייה שכזו יכולה לייעל את התקשורת בין הצד הישראלי לצד הפלסטיני, בייחוד בעתות של קיפאון בתהליך המדיני והיעדר שיחות שלום. מרואיינים אחרים הציעו כי הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יהיו מעורבים בערוצי דיאלוג אזוריים ובלתי-רשמיים, וייקחו על עצמם את משימת שיקוף עמדות הצדדים בדיאלוג. זהו אינו תפקיד פעיל בשיחות עצמן אלא תפקיד שיעקרו שיחות מאחורי הקלעים עם כל אחד מהצדדים, על מנת להבהיר את עמדות הצד השני. בשל הבנתם את הדקויות והמסרים החבויים של החברה הפלסטינית והחברה הישראלית כאחד ולאור יכולתם להסביר מסרים אלו ולתוכם, הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יכולים לתרום בכך לקידום תהליך השלום. הם יכולים לסייע לצדדים לזהות את הדרך והמועד הטובים ביותר לפנות לצד השני ולהעביר אליו בקשות.

כמה מרואיינים ציינו את רשת הקשרים הענפה שיש למנהיגי החברה הערבית הפלסטינית בישראל עם העולם הערבי כיתרון נוסף שיכול לשרת את תהליך השלום. הודות לרשת קשרים זו, הערבים הפלסטינים בישראל יכולים לעודד את מדינות ערב (להן יש חשיבות כלכלית עבור ישראל) להפעיל מנופי השפעה ולחץ שיכולו

²⁴ תיאור מדויק ומפורט יותר של היוזמה ניתן למצוא ב**מסמך שפורסם** על ידי ועדת המעקב בערוצים שונים:

"The High Follow-Up Committee for Arab Citizens of Israel is the official representative body of Palestinian citizens in Israel, and includes all the political parties, Arab Members of the Knesset, Arab mayors and heads of Arab local councils, and the main civil society organizations. We appeal to you to show solidarity on January 30, 2017 with our struggle for our rights. Today, we, the representatives of the Palestinians in Israel, repeat a call we launched for the first time exactly a year ago to the rest of Palestinian people, the Arab world, and the international community. We ask you to organize events in support of Palestinian rights in the Galilee, Triangle, Naqab (Negev) and the mixed cities, as part of 'International Day for Supporting the Rights of Palestinian Citizens of Israel'."

²⁵ חלק מהמרואיינים ציינו כי האסטרטגיה של הכרזת שבתות לא מניבה תועלת לערבים הפלסטינים אזרחי ישראל, אלא להפך, היא פוגעת בהם הואיל ומלבד אוורור הכעס היא רק מונעת מהדור הצעיר להגיע לבית הספר ובכך מונעת מהם חינוך.

²⁶ החלוקה לטעמים אסטרטגיים-ארגוניים וערכיים-מוסריים, למרות הקושי להבחין ביניהם, נשענת על ההיבטים השונים שהמרואיינים ציינו כסיבות טובות למעורבות גדולה יותר של המיעוט הפלסטיני בעיצוב מדיניות-החוץ. יחד עם זאת, חשוב להדגיש שמדובר בחלוקה שאינה הרמטית וישנה לעיתים חפיפה בין הקטגוריות.

בשאיפה לעודד את ישראל לפעול למען קידום השלום. נוסף על כך, אם יחליטו האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל להוביל יוזמת שלום משל עצמם, קשריהם עם מדינות ערב כמו ירדן וקטאר יקלו עליהם להציג את יוזמתם למדינות אלו ולרתום אותן לתמיכה בה.

יתרון יחסי נוסף ובעל ערך אסטרטגי הוא יכולתם של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל להשפיע על דעת הקהל היהודית בישראל. הצעת יוזמת שלום או אפילו רק הצגת חזון לגבי הסכם שלום עתידי יסייעו בגיוס דעת הקהל היהודית לתמוך בסיום הכיבוש ולטפח את התדמית של הערבים הפלסטינים בישראל כשותפים במקום אויבים.

"חשוב שנשקיע כמה שאפשר בציבור הישראלי, במטרה לשכנע אותו בחזון שלנו. לא צריך להתחנף אליו אלא לנסות לשכנע אותו שסיום הכיבוש הוא הדבר הכי טוב לכולם, לא רק כלכלית אלא גם אתית ומבחינת הביטחון האישי. אסור לוותר לגמרי על הזירה הישראלית." (פקידה מקומית בכירה בנציגות דיפלומטית [אירופאית](#))

נוכח ההסתוות של ממשלת ישראל²⁷ כנגד האזרחים הערבים הפלסטינים, הצעת יוזמת שלום מצדם יכולה לתרום לערעור הסטריאוטיפים של החברה היהודית בישראל כלפיהם ולהפרכתם. גם אם ממשלת ישראל לא תעניק לגיטימציה ליוזמה כזו, תהיה בכך משום אפשרות להשפיע באופן בלתי ישיר על החלטות הממשלה. היוזמה תאפשר לקדם עבודה בשטח עם האזרחים היהודים ולגייס אותם להפעלת לחץ על ממשלת ישראל להנעת תהליך השלום וסיום הכיבוש.²⁸

הצגת מודל מוצלח של יחסים בין הערבים הפלסטינים ליהודים בישראל יוכל לספק דוגמה והשראה למציאות אפשרית של יחסי שלום בין ישראלים לפלסטינים בגדה המערבית. אם הערבים הפלסטינים יכולים לקיים יחסי שלום עם היהודים בישראל – בין אם על ידי מימוש חזון החברה המשותפת ובין אם על ידי השגת שוויון זכויות שלא תחת הכותרת של חברה משותפת – הרי שאין מניעה כי גם פלסטינים בגדה המערבית ואף ערבים במדינות ערב יצליחו לקיים יחסים דומים של שלום ופיוס.

נוסף על כך, ציינו המרואיינים כי ישראל אינה זוכה בלגיטימציה לה היא מייחלת מהעולם הערבי גם בשל היחסים המתוחים ששוררים כיום בתוך המדינה והיחס המפלה של המדינה כלפי אזרחיה הערבים הפלסטינים. אם ישררו יחסי שלום ופיוס בין אזרחים הערבים הפלסטינים והיהודים של מדינת ישראל, התדמית של החברה היהודית תהפוך לחיובית יותר ובעקבות זאת תגבר הלגיטימציה של מדינת ישראל בעולם הערבי ובמזרח התיכון.²⁹ התניית הלגיטימציה לחברה היהודית ולמדינת ישראל מצד מדינות המזרח התיכון בלגיטימציה שתעניק להן החברה הערבית הפלסטינית בישראל מדגישה את תפקיד המפתח, הלא ממומש, שיש למיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בזירת מדיניות-החוץ.

אחד השיקולים להגברת מעורבות האזרחים הערבים הפלסטינים בקידום תהליך השלום הוא שבכך יראו האזרחים הערבים הפלסטינים כי הם דוחים את ההדרה המעוגנת בתפיסה הציונית ושאותה מיישמת מדינת ישראל, ומצהירים כי הם ממלאים תפקיד מרכזי במשחק הפוליטי. כמו כן, הגברת המעורבות תאפשר להם להתמודד עם ההדרה מצד החברה הבינלאומית והעולם הערבי, אשר נוטים להתייחס לסוגיית המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל כסוגייה פנים ישראלית. מעורבות גדולה יותר שלהם בתהליך השלום עשויה לסייע להם להשמיע את קולם ולהכליל סוגייה זו בדיונים על הסכם שלום כולל.

"אנו צריכים לצאת מהשוליים אל עבר מרכז הזירה. אנו במצב בו אנו בשוליים של מדינת ישראל, והרעיון הציוני מנסה להדיר אותנו, או שכבר הדיר אותנו בפועל במלוא מובן המילה. ואנו הפנמנו זאת, ולעתים גם מבצעים הדרה וולונטארית: אם הם לא רוצים אותנו, אז אנחנו גם לא רוצים אותם." (פרופ' ראסם ח'מאסי, אוניברסיטת חיפה)

²⁷ לדברי סאמר סוויד, המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי: "בעיניי הממשלה הישראלית העכשווית לא תיתן ליוזמה כזו לגטימציה, אבל הצעה יוזמה כזו יכולה לשנות את כל התפיסה הסטריאוטיפית שיש לחברה היהודית בישראל על ערביי הפנים. הממשלה הנוכחית מאד מסיתה נגד הציבור הערבי ומצהירה כי אנו אויבים כמו שאר האויבים וכי אם תקום מלחמה נרצה לעקור את היהודים."²⁸ השימוש במונח "סיום הכיבוש" על ידי המרואיינים היה כמעט למילה נרדפת לשלום ולהקמת מדינה פלסטינית, כיוון שעבור רובם סיום הכיבוש הוא המהות המרכזית של כל הסכם שלום ישראלי-פלסטיני אפשרי.

²⁹ לדברי פאח'ירה הלון, אוניברסיטת ג'ורג' מייסון, ארה"ב: "אם יהיה לישראל מודל מוצלח של חברה משותפת של פלסטינים ויהודים, תהיינה לכך השלכות וזה יהיה מרכזי ליחסים של ישראל עם הגדה המערבית ועם המזרח התיכון. אם ישראל לא תהווה דוגמה מוצלחת למודל של חברה משותפת בה האזרחים הפלסטינים הם חלק בלתי נפרד, אז היא לא תצליח להשתלב במזרח התיכון."

לדברי מספר מרואיינים העלאת הסוגיה של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל לדיון בשיחות השלום תהיה הזדמנות להציג את האינטרסים הייחודיים של קבוצה זו, אך בו בזמן להדגיש את הקשר הבלתי ניתן לניתוק³⁰ בין מציאות הכיבוש ובין מצב האזרחים הפלסטינים בישראל. כלומר, מעורבותם במשא ומתן והמעבר מהשוליים למרכז זירת ההשפעה יכולים להביא להחלפת ההדרה הכפולה שאפיינה את תהליך אוסלו בגישה פרו-אקטיבית של המיעוט הערבי פלסטיני בישראל. היה בכך רווח אסטרטגי לטווח ארוך.

(ב) טעמים ערכיים-מוסריים

"ב-13 בספטמבר 1993 נחתם בווינגטון הסכם אוסלו. הייתי שם, במשלחת העיתונאים, [...] והייתי במטוס של רבין וזו הייתה הפעם הראשונה בה עיתונאי ערבי עולה על מטוס של ראש ממשלה [...] שאלתי את רבין, יש לך 15 אנשים בפמליה שמלווה אותך, לא ראית לנכון שיהיה ערבי אחד מתוכם? מה הוא ענה לי? זהו הסכם שלום בין ישראל היהודית וארגון השחרור הפלסטיני ואין מקום לערביי ישראל בו. זו אמירה מבהילה." (נזיר מג'אלי, סופר ועיתונאי)

מספר מרואיינים ביטאו את מורת רוחם מהדרת הערבים הפלסטינים בישראל מתהליך יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני שמשפיע על חייהם באופן ישיר. לדעתם, הדרה זו אינה מוסרית ואינה הגיונית. ממשלת רבין הייתה מתפרקת אלמלא התמיכה של המפלגות הערביות, אשר שימשו גוש חוסם ואפשרו את הקמתה ואת המשך כהונתה. בכך, אפשרו המפלגות הערביות את קיום המשא ומתן עם אש"ף, שהוביל בסופו של דבר להסכמי אוסלו. הפרדוקס שמעצים את תחושת הכעס הוא שהח"כים הערבים הפלסטינים התנו את תמיכתם בממשלת רבין בקיום אותן שיחות שלום מהן הודרו. אבל, תחושת הכעס שוררת אצל הערבים הפלסטינים בישראל גם ביחס לרשות הפלסטינית. זאת, משום שלתפיסתם הם לא רק מושפעים ישירות מהסכסוך, אלא כמה מהם אף שילמו בחייהם למען ה"קדיה"³¹ ואחרים נאסרו בעקבות המאבק שהובילה לאחר מכן הרשות הפלסטינית. בתהליך אוסלו, ויתרה פתאום ההנהגה הפלסטינית על הציבור הערבי פלסטיני בישראל שהוא חלק מהעם הפלסטיני ושותף מלא למאמץ הלאומי.

טעם ערכי-מוסרי נוסף הוא סיום הכיבוש, שעומד בבסיס כל הסכם שלום אפשרי ושנתפס ראוי מההיבט האתי בקרב החברה הערבית הפלסטינית בישראל, החברה הפלסטינית בגדה המערבית, וחלקים מהחברה היהודית בישראל. בשל העניין המוסרי הכרוך בסיום הכיבוש ציינו מספר מרואיינים כי הערבים הפלסטינים בישראל יכולים להשתתף ביוזמת שלום אך ורק אם השותפים לה מאמינים גם הם בחיוניות סיום הכיבוש.

2. החסמים להשתתפות

ישנם שלושה סוגים עיקריים של חסמים שגורמים למעורבות הדלה של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בזירת יחסי החוץ: חסמים אידאולוגיים-תפיסתיים, חסמים פסיכולוגיים, וחסמים ארגוניים-מבניים. ניתוח החסמים מחייב גם התייחסות לפער, שהוזכר בפרקים הקודמים, בין התפיסה כי יש חשיבות למעורבות גדולה יותר ובין היעדר פעילות בתחום מדיניות-החוץ הלכה למעשה.

(א) חסמים אידאולוגיים-תפיסתיים

(1) המתח בין השיח הלאומי לשיח האזרחי

"עד היום, האזרחים הערבים חיים הקושי שמייצרת הסתירה בין השייכות שלהם למדינה, למולדת, ולמרחב התרבותי הערבי והאיסלאמי." (פרופ' ראסם ח'מאיסי, אוניברסיטת חיפה)

לדעת המרואיינים, החיבור בין השיח הלאומי והשיח האזרחי יוצר מתח שמקורו בסתירה בין השייכות הלאומית לשייכות האזרחית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל. רוב האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל, אשר מדינתם מצויה בסכסוך עם בני עמם ומולדתם, מרגישים כי אי אפשר לנתק בין השיח הלאומי לאזרחי במציאות

³⁰ לדברי מובילת פרויקטים בחברה האזרחית, שהתראיינה למחקר באוניברסיטת חיפה: "אי-אפשר להפריד בין מציאות הכיבוש לבין מצב האזרחים הפלסטינים בתוך ישראל. זה גם נמצא בהרבה מחקרים שגורסים כי הפלסטינים אזרחי ישראל לעולם לא ישתלבו בישראל כל עוד הכיבוש של העם הפלסטיני נמשך. יום האדמה ב-1976 והאינתיפאדה השנייה ב-2000 הם הוכחה לכך שאי-אפשר לנתק בין החברות הפלסטיניות שנמצאות תחת השליטה הישראלית, בין אם בכיבוש או בתוך מדינת ישראל."
³¹ קדיה, בערבית قضية, משמעה "סוגייה", אבל די בלהגיד אל-קדיה (القضية) כדי שיובן כי מדובר ספציפית בבעיה הפלסטינית.

בה החברות הפלסטיניות נמצאות תחת שליטה ישראלית, בין שתחת הכיבוש ובין כאזרחי המדינה ובגבולותיה. ההפרדה בין השיח האזרחי לשיח הלאומי נפוצה מאוד בשיח הציבורי היהודי בישראל, בייחוד בקרב פעילי מחנה השלום היהודים.³² ואולם, בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל הפרדה זו אינה שכיחה, וגם סוגיות של שוויון זכויות בתוך המדינה קשורים בעיניהם לסכסוך הלאומי הישראלי-פלסטיני.

ישנה מודעות גבוהה למתח הקיים בין השיח האזרחי לשיח הלאומי. רובם המוחלט של המרואיינים קשרו בין השניים והבהירו כי לא ניתן להתמקד בשיח אחד על חשבון האחר. מרביתם ציינו כי סיוע הכיבוש הוא נושא בעל עדיפות עליונה על פני החתירה לשוויון זכויות למיעוט הערבי הפלסטיני בישראל,³³ וכי לאור זאת יתקשו הנציגים הרשמיים של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל לקחת חלק בעיצוב מדיניות-החוץ של ישראל כל עוד הסכסוך הלאומי נמשך. רק מיעוט מקרב המרואיינים קרא לאימוץ השיח האזרחי והעדפתו על פני השיח הלאומי,³⁴ וזאת בשל חוסר המוכנות של המדינה לקדם את הזכויות הלאומיות. לדעתם, אין זה נכון להתנות את הזכויות האזרחיות באלו הלאומיות, ויש לפעול בנפרד למען מימושן.

"ישנן זכויות אזרחיות שמגיעות לנו מעצם היותנו אזרחים וילידים של הארץ, וישנן הזכויות הלאומיות שלנו. אי אפשר להתנות אותן זו בזו. אם אין התקדמות במימוש הזכויות הלאומיות והמדינה איננה מוכנה לנהל איתנו משא ומתן לגביהן, אז מה לגבי הזכויות האזרחיות?" (ח"כ עיסאווי פריג', מרצ)

כנגד הקול שמבקש להתמקד בענייני הדיומא הפנימיים של האזרח הערבי הפלסטיני בישראל, עלה בראיונות קול המתייחס לגישה זו כסוג של הדרה. לפי קול זה, קריאתם של נציגי ציבור רשמיים, כמו הח"כים הערבים הפלסטינים, לעסוק בסוגיות פנימיות כגון תשתיות וביו, משקפת תפיסה לוקה של תפקידם כנציגי החברה. במקום זאת, הנציגים הנבחרים של הציבור הערבי הפלסטיני בישראל אמורים להתמקד ביצירת כלים שיאפשרו את העמקת הנוכחות הערבית במשחק הפוליטי, הגדלת המשאבים וצמצום מחלוקות. יתרה מכך, הח"כים אמורים לשאוף להשפיע על החלטות של גורמים בינלאומיים, שלהן השפעה ישירה על המיעוט הערבי הפלסטיני.

2) תפיסת הפיוס והנורמליזציה

מעורבות האזרחים הערבים הפלסטינים במאמצים לטפח את יחסי ישראל עם מדינות ערב נתפסת בחברה היהודית כמאמץ לגישור, אולם בקרב רוב האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל היא נתפסת נורמליזציה. לתפיסה זו שותפים גם הפלסטינים בשטחים והערבים במדינות האזור. אי לכך, הביעו רוב המרואיינים התנגדות חד-משמעית למעורבות שכזאת, ודאי כל עוד לא נפתרה הבעיה הפלסטינית. התנגדות זו נובעת במידה מסוימת מהמתח בין השיח האזרחי לשיח הלאומי המתואר לעיל. עבור החברה הערבית הפלסטינית בישראל, שקושרת על פי רוב את המישור הלאומי עם המישור האזרחי, מעורבות בקידום יחסי ישראל עם העולם הערבי נחשבת לפעילות העוקפת או מתעלמת מן הסכסוך הלאומי ופועלת מתוך הזהות האזרחית; אזרחות שתורמת את חלקה לנורמליזציה. לו נפתרה הבעיה הפלסטינית היו מאמצים אלו מקבלים משמעות אחרת ולגיטימית יותר, גם בטרם הושג שוויון זכויות אזרחי.³⁵

לעומת זאת, החברה היהודית, שמצפה מהאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל להיות נאמנים לאזרחותם ולהפריד בינה ובין השיח הלאומי והבעיה הפלסטינית, מצפה מהם גם למאמצים בתחום הגישור עם המדינות השכנות. למרות הבדלי התפיסות בין החברה היהודית לחברה הערבית הפלסטינית בישראל, היו בין המרואיינים כאלו שהטילו ספק לגבי מוכנות שתי החברות להעניק תפקיד מפתח מעין זה למיעוט הערבי הפלסטיני בישראל.

ברמת החברה האזרחית, ניכרים פערי תפיסה בין ארגונים יהודים וערבים בכל הנוגע לפעילות מחנה השלום. החברה היהודית רואה פעילות זו כתורמת לדו-קיום, לפיוס ולבניית שלום, ואילו הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל רואים בפעילות זו מעין ניתוח פלסטי שנועד לייפות את המציאות המכוערת. בעיניהם, פיוס אינו יכול להתרחש בלי פתרון לקונפליקט הישראלי-פלסטיני, שמשמעותו סיוע הכיבוש. בחברה היהודית בישראל תופסים

³² ענבל בן-עזר, ש.ם.

³³ לדברי מנכ"לית ארגון מוביל בחברה האזרחית, שהתראיינה למחקר באנונימיות: "צריך לסיים את הכיבוש קודם כל [...] צריך לממש שוויון מלא בכל הקשור לזכויותנו האזרחיות."

³⁴ מיעוט מהמרואיינים כן קרא להיצמד לשיח האזרחי, בגלל השלכות ישירות וקיומיות על חיי האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל וגם בגלל יכולת ההשפעה גדולה יותר של הערבים הפלסטינים בתחום זה.

³⁵ לפי מה שהשתמע מהמרואיינים, רוב ההתניות שהושמעו הן לגבי סיוע הכיבוש ופתרון הבעיה הפלסטינית.

את מחנה השלום באופן חיובי יותר מאשר בקרב הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל.³⁶ מובילת פרויקטים בארגון חברה אזרחית מרכזי טענה בראיון כי גישת מחנה השלום בעייתית לא רק משום התפיסה השונה של הפיוס, אלא משום שיוזמות שלום שמקורן בחברה האזרחית בכלל ובמחנה השלום בפרט, מתעלמות מהמציאות בשטח ונובעות מנקודת מבט יהודית-ישראלית בלבד, ועל כן הן נידונות לכישלון. פערים אלה בתפיסת מחנה השלום – תוך הכרה בשונות שקיימת בין הארגונים השונים בו – הם סיבה עיקרית להיעדר נציגים ערבים פלסטינים מפעילות ארגוני השלום ולהיעדר שיתוף פעולה משמעותי בין ארגונים ערבים לארגונים יהודים-ערבים משותפים.

3) תחושת "אחרות", "צמח בר" ו"עלה תאנה"

האזרחים הערבים הפלסטינים מניחים כי מעורבותם בזירת מדיניות-החוץ של ישראל אינה מבטיחה השפעה דה-פקטו,³⁷ והדבר גורם להם לחוש כמי שנמצאים "מחוץ למשחק". הם "האחר" והם משמשים כלי למימוש האינטרסים המדיניים של הרוב היהודי שאותו מייצגת הממשלה. המרואיינים הביעו חוסר אמון ביכולתו של המיעוט הערבי הפלסטיני להשפיע על מדיניות-החוץ על אף פעילות הח"כים מטעמו והעובדה שהרשימה המשותפת היא המפלגה השלישית בגודלה בכנסת ישראל. חוסר האמון נובע מהיחס של ישראל כלפי אזרחיה הערבים – היא רואה בהם נטל אבל משתמשת בהם כ"עלה תאנה" להוכחת היותה מדינה דמוקרטית שמאפשרת לכל אזרחיה, לרבות אזרחיה הערבים פלסטינים, להצביע לכנסת.

נוסף על היעדר האמונה ביכולתם להשפיע, האזרחים הערבים הפלסטינים מניחים כי מדינת ישראל אינה מעוניינת בשיח פוליטי מכליל יותר ואף חוששת משינוי צביון המדינה שעלול להתרחש אם תשלב ערבים פלסטינים במשרד החוץ. לא די שמשרד החוץ מערים קשיים בפני קליטת האזרחים הערבים הפלסטינים ושילובם, הוא גם נוקט מדיניות הסברה המקשה באופן מובנה על השתלבותם. נוכח תמונת מציאות זו, התחושה הכללית בקרב הציבור הערבי הפלסטיני היא כי נציגיהם הנבחרים נתפסים ככלי הסברה בידי הממשלה, ואין בידם לפעול באופן משמעותי למען האינטרסים של קבוצת המיעוט שהם מבקשים לייצג.

4) לגיטימציה נמוכה למעורבות בתחום מדיניות-החוץ

פעילות ערבית בתחום מדיניות-החוץ זוכה לגיטימציה נמוכה בקרב החברה היהודית והחברה הערבית הפלסטינית בישראל, בקרב הרשות הפלסטינית והציבור הפלסטיני בגדה המערבית, ובקרב העולם הערבי. לגיטימציה נמוכה זו אינה מאפשרת מעורבות של ממש בזירת יחסי החוץ. הסיבות לגיטימציה הנמוכה שונות ממקום למקום. הקמת הרשימה המשותפת ציינה נקודת מפנה ועלייה ברמת הלגיטימציה שניתנה לנציגות הנבחרת לפעול בתחום יחסי החוץ. ייחודה של הרשימה המשותפת בהשוואה למפלגות פוליטיות ערביות שפעלו לפני הקמתה, הוא שיעור ההצבעה הגבוה מאוד שבו זכתה (88 אחוזים) בקרב המצביעים הערבים, שמאפשר לח"כ אימן עודה לפנות לקהילה הבינלאומית בשם כלל האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל.

לדברי המרואיינים, הלגיטימציה הנמוכה לפעילות האזרחים הערבים הפלסטינים בתחום יחסי החוץ נובעת משני טעמים – תפיסה בחברה הערבית לפיה מי שמשותף פעולה עם מוסדות המדינה הוא בוגד, ושאיפה לעסוק בסוגיות פנים שלהן השפעה ישירה על חיי היום-יום של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל. משני טעמים אלו, אין עדיין מוכנות למעורבות האזרחים הערבים הפלסטינים בתחום יחסי החוץ. החברה הערבית מכוונת אצבע מאשימה כלפי הנציגים בשירות החוץ ומכנה אותם בוגדים, ובו בזמן טוענת כי הטיפול בסוגיות פנימיות, כמו אלימות ותקציבים, חשוב יותר.

לדברי המרואיינים, הלגיטימציה הנמוכה הזו נובעת גם מהתפיסה הרווחת באליטה הפוליטית היהודית שמתייחסת לאזרחים הערבים הפלסטינים כאל אויבים פוטנציאליים, ושמתנגדת לשינוי הסטטוס קוו. מדברי המרואיינים עלתה התחושה כי הימין היהודי בישראל, שמחזיק כיום בשלטון, לא יאות שהחברה הערבית הפלסטינית בישראל תתנווך בין הצדדים לסכסוך ואפילו לא תקדם יוזמה לשלום צודק ומקיף. מנגד, לשמאל היהודי בישראל, שאפשר להניח שיסכים למעורבות האזרחים הערבים הפלסטינים, יש אך השפעה מועטה על הממשלה כיום. מפלגות המרכז, שנוטות כיום ימינה, מתחרות ביניהן על חיזוק מעמדן בכנסת באמצעות יציאה כנגד החברה הערבית הפלסטינית בישראל ואף סימונה כאויבת או בוגדת.

³⁶ ענבל בן-עזר, ש.ם.

³⁷ מנגד, לא בטוח כי בחברה היהודית הפער בין מעורבות באופן כללי לבין מעורבות שיש בה השפעה ממשית מעלה סימני שאלה כפי שקורה בחברה הערבית.

סיבה מרכזית נוספת ללגיטימיות הנמוכה עליה הצביעו המרואיינים, היא התקשורת המגויסת. כלי התקשורת המרכזיים בישראל ממלאים תפקיד חשוב ביצירת תדמית שלילית לערבים הפלסטינים בישראל שכן היא מסקרת את ענייניהם רק בעת שמתרחשים אירועים שליליים. אופן דיווח זה מעמיק את הריחוק והקיטוב בין שתי קבוצות האוכלוסייה ופוגם בלגיטימציה שמקנה החברה היהודית למעורבות נציגי החברה הפלסטינית הערבית בתחום מדיניות-החוץ.³⁸

האופן שהפלסטינים אזרחי ישראל נתפסים בעיני הרשות הפלסטינית והפלסטינים בגדה השתנה במרוצת הזמן, ומאירועי יום האדמה ב-1976 חל מפנה חשוב ביחס כלפיהם. ההתייחסות אליהם כמי ש"הופכים לישראלים" (متأسرلين) ונהנים מהחיים הטובים רחוק מהסבל וההתנגדות של הפלסטינים בגדה המערבית, תיגה אותם במשך תקופה ארוכה כבוגדים. הרשות הפלסטינית והציבור הפלסטיני בגדה המערבית יכלו לאורך השנים להפיץ טענה זו ברחבי העולם הערבי, וכך לפגוע במידת הלגיטימציה האזורית כלפי הערבים הפלסטינים בישראל. הדבר סגר דלתות בפני המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל וחסם פעילות ומעורבות בתחום יחסי החוץ.

השינוי בתפיסת האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בעיני הציבור והמנהיגות הפלסטיניים הושפעו גם מהאינתיפאדה השנייה שהחלה ב-2000.³⁹ הרשות הפלסטינית החלה לראות בהם משאב שבו ניתן להשתמש באופן פרו-אקטיבי. היא נפיקה תועלת ממעורבות האזרחים הערבים הפלסטינים במדיניות-החוץ של ישראל ונעזרת בהם להגביר את ההבנה של היהודים בישראל לגבי העמדות הפלסטיניות. למשל, הרשות הפלסטינית משקיעה מאמצים רבים ביצירת חיבור בין הפלסטינים בגדה לפלסטינים בישראל באמצעות המנהיגות הפוליטית, החברה האזרחית ופעילות תרבותית. מאמצים אלו נעשים לצד הבטחת האינטרס של הרשות הפלסטינית כי הערבים הפלסטינים בישראל לא יתנתקו מאזרחותם הישראלית, משום שבעיניה האזרחות תורמת לפוטנציאל ההשפעה שלהם בקבוצת לחץ פנים-ישראלית.

מספר מרואיינים ציינו כי הלגיטימציה הנמוכה של האזרחים הערבים הפלסטינים בעולם הערבי נובעת מתפיסתם לאורך שנים כבוגדים ומחוסר האמון כלפיהם. מידת החשדנות בעולם הערבי כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים נושאי הדרכון הישראלי גבוהה כל כך, עד שדיפלומט ערבי פלסטיני המייצג את ישראל באחת ממדינות ערב מסומן מייד כנציג המוסד. לגיטימציה נמוכה זו ותחושת אי-הנוחות שמלווה ב"הבגדה" של אותו נציג, הופכות את מעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בדיפלומטיה הרשמית לקשה מאוד.

הסיבה השנייה נעוצה בחוקים הבינלאומיים, שלפיהם מעמד קבוצות מיעוט בתוך מדינה הוא עניינה הפנימי של אותה מדינה. נוכח הסכמי השלום בין ישראל למצרים וירדן אין לשתי מדינות ערביות חשבות ומשפיעות אלו ברירה אלא להתייחס לערבים הפלסטינים בישראל כאל עניין פנים-ישראלי.⁴⁰ על כן, ירדן ומצרים נמנעות מלהעניק לגיטימציה רשמית לפועלם העצמאי של הערבים הפלסטינים בישראל בזירת יחסי החוץ וכן לנציגותם במוסדות העולם הערבי בכלל ובליגה הערבית בפרט.

לעומת זאת, היו גם מרואיינים שציינו דווקא את הלגיטימציה ההולכת וגוברת בעולם הערבי לפעילות האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בזירת יחסי החוץ, אבל דבריהם כוונו לפעילות עצמאית ולא לפעילות בשם מדיניות-החוץ הרשמית של ישראל. לטענתם, סיבה עיקרית לכך היא הלגיטימציה הרבה יותר שההנהגה הפלסטינית נותנת לנציגות הרשמית של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל, הן לח"כים והן לנציגי ועדת המעקב. זאת, הודות לקול הלאומי הברור שהמיעוט הערבי הפלסטיני בישראל משמיע כיום, ולנאמנות שהוא מפגין כלפי הבעיה הפלסטינית וכלפי הצורך הדחוף בפתרונה.

5) מורכבות הזהות

³⁸ "מחיר ההדרה האזרחים הערבים בתקשורת העברית בתקופת ההסלמה הפוליטית-ביטחונית של אוקטובר 2015", סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, 2016: "מניתוח הממצאים עולה כי כמחצית מהפרסומים והאייטמים שפורסמו על האזרחים הערבים (49 אחוזים) היו בעלי אופי ונימה שליליים (537 אייטמים שליליים מתוך 1,096) ורק כרבע מהם (24 אחוזים) היו חיוביים באופן מובהק. הנימה בכ-27 אחוזים מהאייטמים היתה ניטרלית."

³⁹ כפי שהוסבר לעיל בפרק "שינויים ומגמות".

⁴⁰ לדברי פרופ' ראסם ח'מאסי: "ישנן הגבלות ממדינות ומוסדות בינלאומיים, שאינם מתנהלים מול קבוצות של תושבים בתוך מדינה אלא רק מול מדינה. וזה משהו שהוא בגדר נורמה ביחסים הבינלאומיים."

לערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יש זהות מורכבת, שנוצרה בגלל שייכות לאומית לעם הפלסטיני במקביל לשייכות אזרחית לישראל. לצד יתרונות מסוימים שגלומים בכך, רוב המרואיינים ראו בכך חסם בפני מעורבות בתחום יחסי החוץ, בייחוד בהקשר של קידום תהליך השלום והיחסים עם העולם הערבי. הם תיארו את העיסוק התמידי (שהולך ומתגבר) בשאלת הגדרת הזהות כמשבר זהות בפני עצמו, שגורם לערבים הפלסטינים אזרחי ישראל לדרוך במקום ומונע מהם להיות מעורבים בתחום יחסי החוץ ולהשפיע על מדיניות-החוץ. רצונם העז למלא תפקיד מפתח בקידום השלום ומודעותם ליתרון הגלום ביכולתם להבין את שני הצדדים אינם פותרים את תהייתם לאיזה צד להשתייך, אם תתאפשר הצטרפותם לצוות המשא ומתן.

"אנו רוצים להיות חלק מצוות המשא ומתן, אבל של מי? האם נשתייך לצד הפלסטיני מתוקף הזהות הלאומית שלנו או לצד הישראלי מתוקף הזהות האזרחית שלנו?" (ג'ידא רינאו זועבי)

אף שהיו מרואיינים שטענו כי הגיע הזמן להתגבר על משוכת שיח הזהויות או משבר הזהות, הרי שמעצם העלאת הנושא שוב ושוב ניכר כי השאלות הנוגעות לזהות ממשיות להעסיק את המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל ומעכבות את השתלבותו בעיצוב מדיניות-החוץ של המדינה.

(6) הגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית

לפי המרואיינים, עצם הגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית מוחק בעיני אזרחיה הערבים הפלסטינים את זהותם ומגביל אפוא את השתלבותם גם בזירת מדיניות-החוץ. בעיני המרואיינים, משרד החוץ מונע מאידאולוגיה ציונית ומשרת את מהות המדינה כמדינה יהודית, והדבר מקשה על האזרח הערבי הפלסטיני להשתלב השתלבות מלאה בכל מה שקשור במדיניות-החוץ. השיח המיליטריסטי שרווח בעשייה של משרד החוץ ומשרד הביטחון מקשה גם הוא על ההשתלבות. כמו כן, העובדה שתהליך השלום מוצג ככלי להבטחתה קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית מגבילה את היקף המעורבות של האזרח הערבי הפלסטיני בהפעלת לחץ על המדינה לקדם את תהליך השלום ולסגת מהשטחים הכבושים. כדי לאפשר מעורבות רבה יותר של הערבים הפלסטינים במדיניות-החוץ יש לשנות את הגדרת המדינה במסמכים הרשמיים וליישם בפועל את עיקרון מדינת כל אזרחיה, כך שיחול שוויון אזרחי של ממש כלפיהם.

(7) היעדר תמריץ יעיל דיו למעורבות הערבים הפלסטינים בתחום מדיניות-החוץ

ההכרה בהשפעתם המוגבלת של האזרחים הערבים הפלסטינים על מדיניות-החוץ הרשמית של ישראל לצד הצלחתם לקיים יחסי חוץ עצמאיים שמשפיעים על מדיניות הפנים, מגבילה את שאיפתם למעורבות רבה יותר בתחום מדיניות-החוץ הרשמית. כלומר, ישנה תפיסה רווחת לפיה ניתן לפתור את סוגיות הפנים ללא צורך במעורבות במדיניות-החוץ הרשמית, והדבר מונע מנציגי הציבור הערבי הפלסטיני בישראל תמריץ יעיל דיו לקחת חלק פעיל בעיצוב מדיניות-החוץ של ישראל.

(ב) חסמים ארגוניים-מבניים

(1) היעדר חזון, אסטרטגיה ותוכנית פעולה של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בקשר לעתידם

המרואיינים ציינו לשבח את הפעילות הענפה של ארגוני החברה האזרחית ושל הח"כים הערבים בייחוד מאז הקמת הרשימה המשותפת, אולם מדבריהם עולה אי-שביעות רצון עמוקה מהיעדר חזון מאחד שכל הגורמים במיעוט הערבי הפלסטיני בישראל יפעלו יחדיו למימוש. הפעילות הענפה של ארגוני החברה האזרחית היא למעשה מגוון פעילויות עצמאיות ונפרדות, ולכל אחד מהארגונים יש רשת קשרים, אסטרטגיה ודרך פעולה ייחודיים לו. הארגונים פועלים לא רק להצגת הסוגיות הייחודיות לחברה הערבית הפלסטינית בישראל לפני ישויות בעולם, אלא גם להרחיב את רשת הקשרים ולהגדיל את מקורות ההכנסה שלהם גם אם פועלים של הארגונים הרבים והמגוונים ושל הח"כים הערבים הפלסטינים תורם להשגת מטרת העל של בינאום הסוגיה של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל, בסופו של דבר מאמצים אלו אינם משפיעים כלל על מדיניות-החוץ.

יתרה מזאת, כמה מן המרואיינים ציינו כי אין תחושת דחיפות לגבי הצורך בגיבוש אסטרטגיה מאחדת ומנחה. ב-2006 גובשה יוזמה כזו, וארגוני החברה האזרחית ניסו לנסח את "מסמך החזון של הערבים הפלסטינים בישראל". אולם יוזמתם נתקלה בביקורת נוקבת מצד המפלגות הפוליטיות הערביות, כי הן הרגישו שהיא

מאיימת עליהם. בסופו של דבר, שיתוף פעולה בין ועדת המעקב (אשר כינסה קבוצה של אנשי הגות ופעילים ערבים),⁴¹ ועד ראשי הרשויות הערביות ונציגים מהחברה אזרחית הוביל להצלחת המהלך ולגיבוש תוצר הראשון מסוגו באותה השנה: מסמך "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל". המסמך התמקד בחזון, ולא כלל תוכנית פעולה ברורה ומפורטת. בראיונות נשמעה קריאה להרחיב את היריעה ולנסח חזון ואסטרטגיה גם יחד, ובאופן שיהיה משותף לכלל הארגונים.

(2) המבנה הארגוני של ועדת המעקב וועד ראשי הרשויות הערביות

המבנה של ועדת המעקב אינו מקנה לה לגיטימציה: לציבור לא ברור איך נבחרים נציגיה, וניכר חוסר איזון מובהק בייצוג של הזרמים הפוליטיים השונים בתוכה. חוסר האיזון מקנה לזרמים פוליטיים מסוימים ייצוג רב משיעור התומכים שלהם בחברה הערבית הפלסטינית בישראל ומבסס את יתרונם על פני זרמים אחרים שכלל אינם מיוצגים, על אף שלהם תומכים רבים. ההתנהלות הבעייתית בבחירת חברי הוועדה מרתיעה רבים בחברה הערבית הפלסטינית בישראל מלתרום לה כסף ולתמוך בפעילותה, ועל כן היא משמשת בעיקר מסגרת ייצוגית, בעלת יכולת ביצועית מוגבלת. בקרב המרואיינים נשמעה ביקורת נוקבת על הרכב הוועדה ותפקודה הלקוי, אך הובעה גם הכרה ביכולתה להוציא לרחובות את כלל הציבור הערבי הפלסטיני בישראל, בניגוד למפלגות הפוליטיות וארגוני החברה האזרחית שמתקשים לעשות זאת.

מדברי המרואיינים עלה כי ועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות הוא גוף ייצוגי חשוב, אך שבדומה לוועדת המעקב גם הוא מוגבל מבחינה ביצועית וחוסר צוות מקצועי מתאים. מבנה הוועד מגביל את יכולתו לפעול בנושאים חשובים, מעבר לטיפול בסוגיות בווערות (דוגמת המחסור התקציבי ברשויות המקומיות הערביות). הוועד מייצג קבוצות אוכלוסיה רבות מקרב החברה הערבית פלסטינית בישראל, אך הוא אינו גוף ביצועי ועיקר פעולתו היא כקבוצת לחץ מול ממשלת ישראל. במקור הייתה כל רשות מקומית אמורה לשלם דמי השתתפות כדי לתרום להקמת גוף ביצועי, אך לא כולן עמדו במחויבות. עובדה זאת שופכת אור על חסם נוסף שעומד בבסיס מעורבותם הדלה של גופי ייצוג רשמיים של הציבור הערבי הפלסטיני בישראל בתחום יחסי החוץ – היעדר משאבים כספיים.

(3) היעדר משאבים כספיים

אם יתקיים מהלך לניסוח חזון וגיבוש אסטרטגיה, יהיה צורך להקים במסגרתו ועדת מומחים שתמפה את הצרכים והאינטרסים של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, וזה ידרוש משאבים. השאלה שחזרה ועלתה, ועליה לא ידעו רוב המרואיינים להשיב הייתה מי יממן יוזמה כזו. מהראיונות עלה כי לארגוני החברה האזרחית אין ככל הנראה יכולת לממן זאת, וכך הדבר גם לגבי המפלגות הערביות ששקועות בחובות. לטענת אחד המרואיינים, האפשרות היחידה היא שתקום יוזמה פרטית שתזכה לברכת המוסדות הייצוגיים (כגון ועדת המעקב, ועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות, והמפלגות הפוליטיות הערביות). בניגוד לגישה שרווחה בעבר, המרואיינים לא העלו דרישה או ציפייה שהממשלה תישא במימון היוזמה, וזאת בשל המודעות הגוברת לצורך ולרצון בפעילות חופשית שאיננה נתונה למגבלות סדר היום הממשלתי שסותר את האג'נדה של המיעוט הערבי הפלסטיני, צרכיו וחזונו הייחודיים. כמה מרואיינים גרסו כי הסיבות שמונעות יוזמות לגיוס כספים כוללות חוסר תעוזה וצורך במינוי אדם שאינו מזוהה מפלגתית להובלת היוזמה.

(4) המבנה הארגוני של משרד החוץ

בהשוואה למשרדי ממשלה אחרים, משרד החוץ אינו נגיש לקליטה ושילוב של אזרחים ערבים פלסטינים, בין היתר בשל עבודת הסברה שמבצע המשרד ושמקשה על השתלבותם. מהראיונות עלה כי בעבר ניסו נציגי ממשלה אחדים, בהם יוסי ביילין במהלך כהונתו בתפקיד סגן שר החוץ, לאפשר שילוב מומחים ערבים פלסטינים במשרד החוץ, אך הדבר לא הניב פירות רבים. אי לכך ציינו המרואיינים כי קל יותר להשתלב במשרדים אחרים, כמו משרד התיירות ומשרד הכלכלה והתעשייה, שבהם לא נדרשת עבודת הסברה, ושייתכן שצריך לעודד זאת. בשל חוסר נגישות תחום יחסי החוץ בישראל לאזרחים הערבים הפלסטינים, כמה מאלו שכן מעוניינים להשתלב בשירות חוץ כלשהוא, מוצאים את דרכם להשתלב בדיפלומטיה הבינלאומית, ועובדים, למשל, בשגרירויות זרות.

(5) שיח בטחוני דומיננטי בסוגיות יחסי החוץ

⁴¹ [החזון העתידי של הערבים הפלסטינים בישראל](#), הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, 2006.

מדברי המרואיינים עלה כי סוגיות החוץ והביטחון שזורות זו בזו באופן הדוק בקביעת מדיניות-החוץ של ישראל. הדבר מקשה על השתלבות האזרחים הערבים הפלסטינים במערך החוץ בשל ההתייחסות אליהם כאיום ביטחוני או גיס חמישי. למשרד החוץ, ציינו המרואיינים, אין עניין לשלב אותם בתחומי חוץ וביטחון, מפאת הפחד לשינוי צביון המדינה ותחושת הבעלות על המדינה בקרב החברה היהודית בישראל.

"ישנם במדינת ישראל קווים אדומים שמונעים את הכללת והשתתפות האזרחים הערבים הפלסטינים מתוך פחד לשינוי בצביון המדינה ופחד מנוכחות ערבית שתבוא ותגיד 'המדינה הזו היא שלי'. לא רק 'הארץ שלי' ו'המולדת שלי', אלא 'המדינה שלי'." (פרופ' ראסם ח'מאסי, אוניברסיטת חיפה)

ג. חסמים פסיכולוגיים

1) חוסר אמון הדדי

מדברי המרואיינים עלה כי בקרב האזרחים הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל שורר חוסר אמון עמוק כלפי מוסדות המדינה וכן ספקנות רבה לגבי אמיתות ההצהרות הנשמעות בעד שילובם בתחום מדיניות-החוץ. מנגד, ניכר כי גם בקרב הממשלה שורר חוסר אמון כלפי אזרחיה הערבים הפלסטינים וחשד שמא ירצו ל"תלות את הכביסה המלוכלכת בחוץ" ויפגעו בתדמית ישראל בעולם במידה שישולבו בתחום מדיניות-החוץ. לצד המודעות לבעיית חוסר האמון היו כמה מהמרואיינים אשר הטילו את האחריות לטיפוח האמון ההדדי על הממשלה ולא על המיעוט עצמו. עוד ציינו המרואיינים כי ידו של המיעוט הערבי תמיד הייתה מושטת לשלום. היה גם מי שתיאר אותו כ"מלאך" שמעולם לא נשא נשק ונלחם במדינת ישראל.

ד. המלצות לפעולה

המרואיינים הביעו את רצונם של האזרחים הערבים הפלסטינים להיות שחקן משפיע בתחום יחסי החוץ ולפעול בשלושת התחומים: קידום המעמד של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל דרך בינאום קולו, קידום היחסים עם העולם הערבי, וקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני. המרואיינים המליצו על התנאים הנדרשים כדי לאפשר מעורבות רבה יותר, שרובם קשורים בתמורות ושינויים שעל החברה הערבית פלסטינית בישראל להניע וחלקם נמצאים באחריותה של המדינה. התנאים שהוזכרו היו דומים בעבור ארגוני החברה האזרחית, הנציגות הרשמית הלא-מוסדת, והנציגות הרשמית במסגרת מוסדות המדינה, ולהלן ההצעות וההמלצות לצעדים שהעלו המרואיינים לשם יצירתם:

1. אזרחות פעילה ונטישת השיח של "זהות במצוקה" - התקבעות בשיח הזהויות משמרת את הסטטוס קוו. האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל צריכים לקחת את אזרחותם ברצינות ולנטוש את שיח המצוקות הזהויות אם ברצונם להתרומם לעמדה משפיעה יותר, לדרוש מהמדינה שינוי והכרה בהם, ולגרום לקפיצת מדרגה (نقطة نوعية) במעורבות ובהשפעה על חייהם ומעמדם. חלק מהמרואיינים קראו לאזרחים הערבים הפלסטינים לנטוש את הצורך להוכיח את השייכות הערבית הפלסטינית כאילו מוטל בה ספק. לדבריהם, יש די בדיבור בשפה הערבית, קיום מצוות החאג', וביטוי סממני התרבות הערבית בחיי היומיום כדי להצביע על המימד הערבי פלסטיני בזהותם. כאזרחים פעילים הממלאים תפקידים מגוונים בחברה הישראלית על האזרחים הערבים הפלסטינים לדרוש מהמדינה למלא את מחויבותיה כלפיהם ולספק להם בטחון אישי והזדמנויות שוות.

2. ניסוח חזון עתידי לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל - על החברה הערבית פלסטינית בישראל לנסח חזון מוסכם, שיהיה משותף לחברי הכנסת, לנציגים בארגונים הלא-רשמיים ולפעילי החברה האזרחית. חזון זה צריך יהיה לפרט את עתיד החברה הערבית בעוד חמש, עשר או חמש עשרה שנים, ומטרתו תהיה להשמיע קול אחיד בסוגיות שיש עליהן הסכמה בחברה הערבית הפלסטינית בישראל. הדבר יאפשר איחוד כוחות וגיבוש פעילות בעלת עוצמה שתניב שינוי מוחשי. כל עוד הקולות והכוחות מפוזרים, השאיפות של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל אינן מתורגמות לכוח שיכול לחולל תמורות, גם בהינתן הסכמה על מטרות-העל.

3. קביעת אסטרטגיה מקיפה, תוכנית פעולה, ולוח זמנים ליישומה - מרואיינים הדגישו כי נוסף על ניסוח החזון, חשוב שהמיעוט הערבי הפלסטיני בישראל יכין תוכנית ליישומה ותרגומו למציאות. כל עוד לא נקבעה אסטרטגיית פעולה המאחדת את הכוחות, ימשיכו כל ארגון, כל גוף ייצוגי, וכל מפלגה פוליטית לפעול בנפרד

ולפי אסטרטגיה ותוכנית פעולה שונות. כדי לגייס את הציבור הערבי הפלסטיני לתמוך בפעילות נציגיו ומנהיגיו הפוליטיים והאזרחיים, על הציבור לדעת מה הם עושים ומה מסגרת הזמנים בה הם פועלים.

4. פרו-אקטיביות במקום תגובתיות והצהרתיות - רבים מהמרוויינים הדגישו את הצורך לנקוט פעולות של ממש ולא להסתפק רק בהשמעת הצהרות. חלקם קראו ליזום פעילות משותפת למען השלום ולהזמין את הציבור היהודי ששותף לחזון השלום להצטרף. יוזמה זו נועדה לצאת מאזור הנוחות של המפלגות הערביות ונציגי ועדת המעקב, שכולל השמעת הצהרות והכרזות שביתות בתגובה למדיניות המפלה והלא צודקת של הממשלה כלפי הציבור הערבי הפלסטיני בישראל. במקום להצהיר ולהגיב, יש לנקוט מהלכים פרו-אקטיביים, שיכללו פעילות בונה וחינוכית עם מסר וחזון של שינוי מוחשי בחיי הערבים הפלסטינים בישראל. הצעה שהוזכרה לפעילות מסוג זה היא נטיעת עצי זית ביום שבו מוכרזת שביתה במחאה על מדיניות הממשלה או במועד (דוגמת יום האדמה) שמציין את המאבק נגד המדיניות המפלה.

5. יצירת תשתית ארגונית שתאפשר גיוס כספים לאורך זמן - מספר מרוויינים טענו כי יש לגייס כסף מפלסטינים בפזורה כדי לבטל את התלות במימון ישראלי ולהתגבר על המגבלות התקציביות שמטילה הממשלה על פעילות שאינה תואמת את סדר היום שלה. המרוויינים העלו גם את הצורך לגייס כספים לשם גיבוש חזון ואסטרטגיה עבור הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל ולשם הוצאתם אל הפועל: גיוס כספים מהפלסטינים שנעקרו או ברחו ב-1948 ונמצאים כיום בגלות;⁴² גיוס כספים על ידי נציגים של ועד ראשי הרשויות הערביות, שיגייסו משאבים כל אחד ביישוב שלו. נציגים אלו יוכלו לקיים דרך קבע חוגי בית עם נציגי היישוב שלהם, בהם יגויסו כספים שיועברו לרשותה של ועדת המעקב. הדבר יאפשר לוועדת המעקב ולועד ראשי הרשויות הערביות המיוצג בה, להקים גוף ביצועי שחסרונו עורר ביקורת מצד המרוויינים.

כדי להבטיח מעורבות ופעילות בת-קיימא אין די בגיוס כספים חד-פעמי, אלא יש ליצור תשתית ארגונית שתאפשר גיוס כספים לאורך זמן. ניתן לקדם זאת על ידי תשלום דמי חבר לוועדת המעקב מצד האזרחים הערבים הפלסטינים, באופן חודשי קבוע ובסכום סמלי שלא יהיה נטל כלכלי אך יאפשר פעילות רציפה של ועדת המעקב ושל ועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות. גיוס הכספים המקומי, לצד המשך גיוס הכספים מחו"ל, יעניק לגיימצייה רבה אף יותר לפעילות שתתקיים בעזרתו, בעיקר בקרב החברות הפלסטיניות בשני צידי הגבול ובקרב ההנהגה הפלסטינית.

6. מיסוד תפקידים בשגרירויות הזרות בעבור מומחים לחברה הערבית הפלסטינית בישראל - מומחים אלה יהיו אחראים להשמעת הקול הערבי הפלסטיני בישראל, להסברת תהליכים שמתרחשים בחברה הערבית הפלסטינית בישראל, ולהציג את תגובות הציבור הערבי הפלסטיני בישראל לסוגיות הנוגעות ישירות למעמדו. הצורך הזה כבר בולט המוסדות האקדמיה בישראל. כך למשל, בשהתקבלה החלטה להוציא את התנועה האיסלאמית אל מחוץ לחוק, היו פניות רבות למומחים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל על מנת שיסבירו את נקודת הראות של הערבים הפלסטינים בישראל למהלך. חשוב שיהיו מומחים לנושאים אלו בשגרירויות ובקונסוליות הזרות במדינת ישראל. למרות חשיבות איש תפקידים שיענו על הצורך המוזכר לעיל, חשוב לא לצמצם את המעורבות של האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל אך ורק לתפקידים כמו ה"יועץ לענייני ערבים" או ה"מומחה לענייני ערבים", אלא לשלב מומחים ערבים פלסטינים בתחומים שונים בנציגויות האירופאיות ובכלל השגרירויות הזרות. מעורבות זו תסלול לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל את הדרך להשפיע כמומחים בתחומם, בין שבמסחר, אומנות או כל בתחום אחר, ותקדם את מעמדו של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל.

7. תיאום בין שלוש רמות הפעילות - יש להגביר את התיאום בין פעילות הח"כים הערבים הפלסטינים, נציגי הציבור הבלתי-רשמיים, ופעילי החברה האזרחית. זהו מהלך חיוני כדי להפיק את המרב מהמאמצים השונים שנעשים. כך למשל, נציגי החברה האזרחית והח"כים הערבים הפלסטינים יכולים לפעול במשותף בפרלמנט האירופי. הח"כים נהנים מדלתות פתוחות במוסדות הרשמיים, בעוד שבארגוני החברה האזרחית יש מומחיות ורמות ידע שלפעמים חסרות לח"כים. בזכות שילוב הכוחות הם יוכלו להשיג תוצאות טובות יותר מבפעילות נפרדת, ומי שירוויח מכך יהיה הציבור הערבי הפלסטיני בישראל.

8. הקמת לובי ערבי פלסטיני משפיע בארה"ב ובאירופה - הקמת לובי ערבי פלסטיני תוכל להשפיע על ארה"ב ואירופה – כמו גם על מדינות נוספות בהן יש קהילות פלסטיניות – כדי שישנו את מדיניותן כלפי מדינת ישראל

⁴² לדברי אחד המרוויינים, בארה"ב לבדה גרים 150 אקדמאים ערבים מפלטי 1948, ובאירופה יש כ-500 מתוכם בעלי תואר דוקטור, בהם אנשי עסקים.

ויפעילו עליה לחץ לשנות את יחסה כלפי האזרחים הערבים הפלסטינים. המרואיינים ציינו כי בארה"ב ובאירופה, למשל, יש פלסטינים רבים בעמדות משפיעות, וראוי אפוא לחשוב על ארגון יכולותיהם וקיבוצם בפורום שיעצים את השפעתם. חשוב גם לדחוף אנשים משפיעים אלו לאייש תפקידים ציבוריים, למשל בקונגרס ובפרלמנט האירופי. שילוב נציגים ערבים פלסטינים בעמדות שמשפיעות על דעת הקהל באירופה ובארה"ב תאפשר למיעוט הערבי הפלסטיני בישראל להשפיע באמצעותם.

9. הקמת מכוני מחקר - יש להקים מכוני מחקר שיעודדו שיח ומחקר בנושא מדיניות-חוץ בקרב הציבור הערבי הפלסטיני בישראל. מכונים אלו יגבירו את רמת המודעות למעורבות ולהשפעה האפשריים בתחום. הקמת מכוני מחקר יכולה לתרום לחינוך הציבור הערבי הפלסטיני בישראל בסוגיות פוליטיות הקשורות ביחסי החוץ, יחסים בינלאומיים ואזרחות פעילה. מאחר שהאזרחים הערבים הפלסטינים לא ירצו לחסות בצל המדינה כדי להבטיח עצמאות מחשבתית ומחקרית, האפשרות המתאימה יותר בעבורם להקמת מכונים שכאלה היא האוניברסיטאות. עם זאת, כיוון שלאזרחים הערבים הפלסטינים אין מוסדות אקדמאיים משלהם,⁴³ יש צורך בכינון מכון מחקר עצמאי. הוצע כי מכון המחקר שיוקם ידאג גם למלגות לקידום לימודים אקדמאיים בתחומים שונים, כמו פוליטיקה, ממשל ודיפלומטיה, בהנחה כי עידוד הציבור הערבי הפלסטיני בישראל ללמוד תחומים אלה לא יבוא מהממשלה.

ה. סיכום

הרוב המוחץ של המרואיינים שהשתתפו במחקר ייחסו חשיבות רבה למעורבות הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בסוגיות הקשורות ליחסי החוץ, אולם הם ציינו גם את נוכחותם הדלה בתחום. שלושת תחומי הפעילות שנחקרו כללו את בינאום הקול של המיעוט הערבי הפלסטיני, קידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני, וקידום היחסים עם העולם הערבי. החשיבות שייחסו המרואיינים לפעילות בזירת יחסי החוץ ביטאה רצון עז להיות שחקן חשוב המשפיע על תהליכי קבלת ההחלטות בסוגיות חוץ לצד אמירה ברורה כי ללא צעדים לסיום הכיבוש ולקידום השוויון האזרחי בישראל מעורבותם בתחום תתרחש מחוץ למסד הרשמי.

על רקע הסכסוך של מדינתם עם בני עמם, האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל מבינים כי החסמים המגבילים את מעורבותם בתחום יחסי החוץ רבים וסבוכים. נוכח ההבנה שהגדלת מספר הנציגים הפלסטינים במערך החוץ לא תביא בהכרח להיקף השפעה גדול יותר, חשוב להתמודד עם הסוגיות העמוקות יותר המגבילות את מעורבותם והשפעתם בסוגיות חוץ. בחקר חסמים האידיאולוגיים-תפיסתיים בלטה הזדהות המורכבת והמתח בין השייכות האזרחית הישראלית ובין השייכות הלאומית הפלסטינית, שמגבילים את העמקת המעורבות. בחקר החסמים הפסיכולוגיים בלטה חוסר האמון של האזרחים הפלסטינים בממשלה ובכנות רצונה לשלבם בעמדות משפיעות, וחוסר האמון של הממשלה באזרחיה הערבים הפלסטינים. בחקר החסמים ארגוניים-מבניים בלטה המוכנות הנמוכה לכלול ולהכליל ערבים פלסטינים אזרחי ישראל בתפקידים משפיעים במשרד החוץ, והיעדר תשתית מתאימה לשם כך.

בהינתן הקשר ההדוק שתיארו המרואיינים בין השיח הלאומי לשיח האזרחי, היעדרם של האזרחים הפלסטינים מתחום יחסי החוץ משמעו היעדרות ממקום המשפיע על עיצוב גורלם ועתידם. המחיר להיעדרות זו יכול להתבטא בדרכים שונות: המשך האפליה והיעדר שוויון אזרחי למשך שנים נוספות רבות, התקבעות בשיח של מצוקה זהותית ושימור הסטטוס קוו, המשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני, השתלבות מוגבלת בציבוריות הישראלית, לגיטימציה נמוכה בקרב ההנהגה הפלסטינית, העולם הערבי והחברה היהודית בישראל, ומודעות נמוכה לסוגיית הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בקרב הקהילה הבינלאומית.

אם ירצו האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בשינוי ושיפור מעמדם, עליהם למלא תפקיד פעיל יותר בבינאום סוגייתם. גישתם בתחום זה השתנתה לאורך זמן, והיא מאופיינת כיום בפרו-אקטיביות רבה יותר. הדבר צריך לבוא לידי ביטוי גם בתחום קידום השלום הישראלי-פלסטיני וקידום היחסים עם העולם הערבי. בשני תחומים אלו עלתה במחקר שאלת הלגיטימציה כתנאי חיוני להשגת מעורבות פעילה ומשפיעה. לשם כך וכדי להבטיח מדיניות-חוץ שמשפת ומייצגת את כלל הקבוצות בחברה נשאלת השאלה: מה קודם למה? האם האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל צריכים לחכות לאור ירוק ולגיטימציה לפועלם בתחום יחסי החוץ מהממשלה והחברה היהודית בישראל? האם עליהם לחכות למתן לגיטימציה מהחברה וההנהגה הפלסטינית בישראל

⁴³ הכוונה לאוניברסיטאות בסדר גודל של האוניברסיטה העברית בירושלים או אוניברסיטת תל-אביב, ולא למכללות.

ובשטחים הכבושים, או אף מהעולם הערבי? או שמא עליהם לקחת יוזמה, ולמשל, להציע את שילובם בצוות המשא ומתן הישראלי-פלסטיני או להציע יוזמת שלום משלהם למדינות ערב ולהנהגה הפלסטינית?

המרואיינים למחקר הצביעו על המציאות המורכבת ועל שלל החסמים העומדים בפני מעורבותם בתחום יחסי החוץ, והעידו כי הם אינם מעודדים מעורבות רבה יותר במסגרת מערך החוץ הרשמי. כדי להתגבר על הקשיים ולהביא לידי ביטוי את הרצון להיות שחקנים משפיעים בתחום יחסי החוץ תיארו המרואיינים מגמה רווחת בקרב נציגי החברה הערבית הפלסטינית, להובלת פעילות עצמאית בתחום. בתוך כך, עיקר המאמצים בתחום יחסי החוץ הופנו לבינאום הקול של המיעוט הערבי, לקידום מעמדו ומימוש זכויותיו האזרחיות. קידום תחום זה – שלא כמו תהליך השלום הישראלי-פלסטיני והיחסים עם העולם הערבי – כרוך בפחות מתח בין השיח האזרחי לשיח לאומי. לכן, מעורבות הערבים הפלסטינים בישראל ופעילותם בתחום זה נחלו את ההצלחה הרבה ביותר מבין שלושת התחומים.

כאמור, לאזרחים הערבים הפלסטינים יתרונות יחסיים שאינם באים לידי ביטוי במצב של מעורבות דלה בזירה של יחסי החוץ. יתרונות אלה כוללים את היכולת להבין את הצד הישראלי והצד הפלסטיני במידה דומה; להביא את קול ההנהגה והחברה הפלסטינית, ולייעל את התקשורת בין החברה היהודית לחברה הערבית; לעשות שימוש ברשת הקשרים הענפה בה הם מחזיקים עם מדינות ערב שיכולה לתרום באופן פוטנציאלי לכינון וחיזוק הקשרים הכלכליים בין ישראל ומדינות האזור. כדי להפיק תועלת מיתרונות יחסיים אלה, יש לערוך שינויים ארגוניים-מבניים שיאפשרו מעורבות מוגברת – במערך החוץ ובהנהגת המיעוט הערבי פלסטיני כאחד.

בשל חוסר האמון של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל באפשרותם להשפיע על תחום יחסי החוץ (בשל החסמים השונים שתוארו לעיל), ניכרים אצלם גם מחסור בידע ובמיומנויות בתחום. לכן, השינויים הארגוניים שמתבקשים כדי לאפשר מעורבות גוברת בזירת יחסי החוץ, כוללים לא רק צעדים שעל הממשלה לנקוט כדי לאפשר נגישות גדולה יותר להשתלבות במערך החוץ, אלא גם צעדים שעל האזרחים הערבים הפלסטינים לנקוט, ובהם טיפוח מיומנויות וידע בתחום יחסי החוץ, גיוס משאבים, גיבוש חזון ברור ומוסכם על כלל המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, וגיבוש אסטרטגיית פעולה ותוכנית עבודה לפי לוח זמנים ברור. כמו כן, נדרשים שינויי תפיסה בקרב החברה הערבית הפלסטינית והחברה היהודית בישראל, כמו גם בקרב החברה הפלסטינית בשטחים הכבושים ובעולם הערבי. השינויים התפיסתיים יאפשרו להעניק לגיטימציה גדולה יותר למעורבות של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני והיחסים עם העולם הערבי.

מחקר זה הביא את נקודת המבט של האזרחים הערבים הפלסטינים בכל הקשור למעורבותם ביחסי החוץ. הוא שרטט את תמונת המצב והאיר את ההיבטים העיקריים המקשים על כינונה של מדיניות-חוץ המכלילה טוב יותר את קולו של המיעוט הערבי פלסטיני בישראל. בנוסף, המחקר הדגיש את ההיבטים המציעים הזדמנויות לשינוי. תפיסתם של המרואיינים את המציאות אינה מתרחשת בחלל ריק, והיא מתכתבת עם המציאות בשטח ועם הפעילות של מדינת ישראל ושירות החוץ שלה. אומנם, המלצות רבות של המרואיינים הופנו כלפי הנהגת הערבים הפלסטינים בישראל וכללו צעדים להגברת מעורבותם בתחום יחסי החוץ, אולם גם להתנהלות של הממסד הרשמי בישראל תפקיד חשוב בשיפור המצב.

במציאות הפוליטית כיום, שוויון אזרחי מלא עדיין לא קיים והוא אף אינו מקודם באופן משביע רצון. סיום הכיבוש לא נראה אף הוא באופק, ואילו למשרד החוץ אין הסמכות לטפל בשתי סוגיות אלו הנמצאות בבסיס מעורבותם הדלה של הערבים הפלסטינים בישראל בתחום יחסי החוץ. למרות זאת, אין משתמע מכך כי אין ביכולתו של משרד החוץ לקדם שינוי. משרד החוץ וגורמים נוספים בחברה היהודית בישראל יכולים להיעזר במיפוי שמאמר זה מציע על מנת להעמיק בנושא ולקדם צעדים ליצירת מדיניות-חוץ מכלילה יותר.

מחקר זה מזמין את משרד החוץ לעסוק בשאלות נוספות: כיצד ביכולתו לקדם לא רק את נוכחותם המספרית של נציגים ערבים פלסטינים, אלא את שילובם ושילוב קול המיעוט במדיניות-החוץ? בהיעדר רצון או יכולת של הערבים הפלסטינים להשתלב באופן מלא בפעילות משרד החוץ, האם זימון דיאלוג ממוסד בין משרד החוץ ובין הנהגת המיעוט עשוי לתרום להכללת קולו במדיניות המשרד? כיצד מגיב משרד החוץ לפעילות הסינגור העצמאית שמובילים נציגי הרשמיים של החברה הערבית פלסטינית בישראל ושמציגה על פי רוב את ממשלת ישראל באור שלילי? כיצד ראוי שמשרד החוץ יתייחס לפעילותם העצמאית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל בתחום יחסי החוץ? האם נכון לראות בפעילות זו תחום פעילות נוסף שיש לשתף עמו פעולה ולתמוך בו? מהי תגובת הערבים הפלסטינים בישראל לפעילות תנועת החרם (ה-BDS) ובאילו צעדים נוקטת הממשלה כדי

לצמצם את מעורבותם בתנועה זו? אילו כלים וצעדים נוספים יכול משרד החוץ לנקוט על מנת לבסס מדיניות-חוץ מגוונת ומכלילה יותר, שתשרת הן את מדינת ישראל והן את כלל ציבור האזרחים, לרבות האזרחים הערבים הפלסטינים?

כמו כן, לאור הממצאים שעולים במאמר זה, יש מקום למחקר המשך שיבחן את תפקיד הרשימה המשותפת בטיפוח הביטחון העצמי של הנציגות הפוליטית הרשמית של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, ובקידום דיאלוג בינה לבין פעילי חברה אזרחית והנציגות הרשמית הלא-ממסדית של הערבים הפלסטינים בישראל, לשם ייצוג עוצמתי ומכליל יותר של האינטרסים של קבוצה זו בפני הקהילה הבינלאומית.

ו. ביבליוגרפיה

מאמרים ודו"חות

בן-עזר, ע. "מעורבות הפלסטינים אזרחי ישראל בארגוני השלום", מיתווים – המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזרחית, מרץ 2018

[החזון העתידי של הערבים הפלסטינים בישראל](#). הועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, 2006

[החלטה מספר 922 של הממשלה](#), בנושא פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2020-2016. משרד ראש הממשלה, 30 בדצמבר 2015

[היום הבין-לאומי לתמיכה בזכויות הפלסטינים אזרחי ישראל](#), ועדת המעקב העליונה לאזרחים הערבים, 30 בינואר 2017

[העמותות וארגוני החברה האזרחית הערבית](#), יוזמות קרן אברהם, 2013

"מחיר ההדרה האזרחים הערבים בתקשורת העברית בתקופת ההסלמה הפוליטית-ביטחונית של אוקטובר 2015". סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, 2016

מכתב מאת מוחמד ברכה, ראש ועדת המעקב העליונה לציבור הערבי, למזכ"ל האו"ם, 30 בינואר 2017

[עקרונות מנחים לתפיסת מדיניות-חוץ חדשה לישראל](#), מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזרחית, מרץ 2015

רביד, ב. [אובמה: לדברי נתניהו נגד ערביי ישראל עלולות להיות השלכות על מדיניות ארה"ב](#), הארץ, 21 במאי 2015

עומר-מן, מ. ש. [מחיפה לביירות: פלסטינים אזרחי ישראל נוסעים לבקר את השכנים מצפון](#), שיחה מקומית, 24 בפברואר 2016

[תוכנית החומש של המגזר הערבי](#), המשרד לשוויון חברתי, הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים, 31 ביולי 2016

Ghanem, A. and Mustafa, M. "The Palestinians in Israel: The Challenge of the Indigenous Group Politics in the 'Jewish State'." *Journal of Muslim Minority Affairs* 31(2), 2011, pp. 179-180

Cooper, A. F., Heine, J., and Thakur, R. "Introduction: The Challenges of 21st-Century Diplomacy," in Cooper, A. F., Heine, J., and Thakur R. (Eds.) *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press, 2013

["Identity Crisis: Israel and its Arab Citizens."](#) *International Crisis Group Middle East Report*, 4 March 2004

Nasasra, M. "The Politics of Claiming and Representation: The Islamic Movement in Israel." *Journal of Islamic Studies* 12-13, 2017, pp. 48-78

רשימת מרואיינים

אסמהאן אבו חמידה, מנהלת שותפה, חלונות
 ת'אבת אבו ראס, מנכ"ל שותף, עמותת יוזמות קרן אברהם
 פרחאת אגבאריה, זרעי שלום
 אודי אלוני, במאי ויוצר
 ח"כ זוהיר בהלול, כנסת ישראל
 ג'וסון בשאראת, מנהלת תוכניות ופרויקטים במשלחת האיחוד האירופי בישראל
 ראניה ג'ובראן, משרד החוץ ומרכז פרס לשלום
 מאזן ג'נאיים, ועדת המעקב, ראש ועד ראשי רשויות
 מוחמד דראושה, מנהל תחום חברה משותפת, גבעת חביבה
 פאח'ירה הלון, דוקטורנטית, אוניברסיטת ג'ורג' מייסון, ארה"ב
 עלי חידר, מנכ"ל שותף לשעבר, סיכוי
 מוחמד ח'ליל, מנהל תכניות חברה משותפת וחבר צוות הנהלה בכיר, שתי"ל
 פרופ' ראסם ח'מאסי, יו"ר האגודה הגיאוגרפית הישראלית, מרצה וחוקר בתחום התכנון המרחבי בחוג
 לגיאוגרפיה ותכנון ערים, אוניברסיטת חיפה
 ח"כ אחמד טיבי, כנסת ישראל
 נז'יר מג'לי, סופר ועיתונאי, עיתון א-שרק אל-אווסט, מייסדי תנועת שחרית
 ראונק נאטור, מנכ"לית שותפה, סיכוי
 ד"ר מנצור נסאסרה, מרצה, אוניברסיטת בן גוריון
 תאמר נפאר, ראפפר שחקן ותסריטאי
 ד"ר ח'דר סואעד, אוניברסיטת חיפה
 סאמר סוויד, מנהל, המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי
 עאמר סאלח, נשיא לשכת התעשייה והמסחר במגזר הערבי
 ח"כ איימן עודה, כנסת ישראל
 ג'עפר פרח, מנכ"ל, מרכז מוסאוא לזכויות האזרחים הערבים בישראל
 ח"כ עיסאווי פריג', כנסת ישראל
 ג'ידא רינאווי זועבי, מנכ"לית לשעבר של מרכז אינג'אז
 עימאד תלחמי, יו"ר ומייסד באבקום